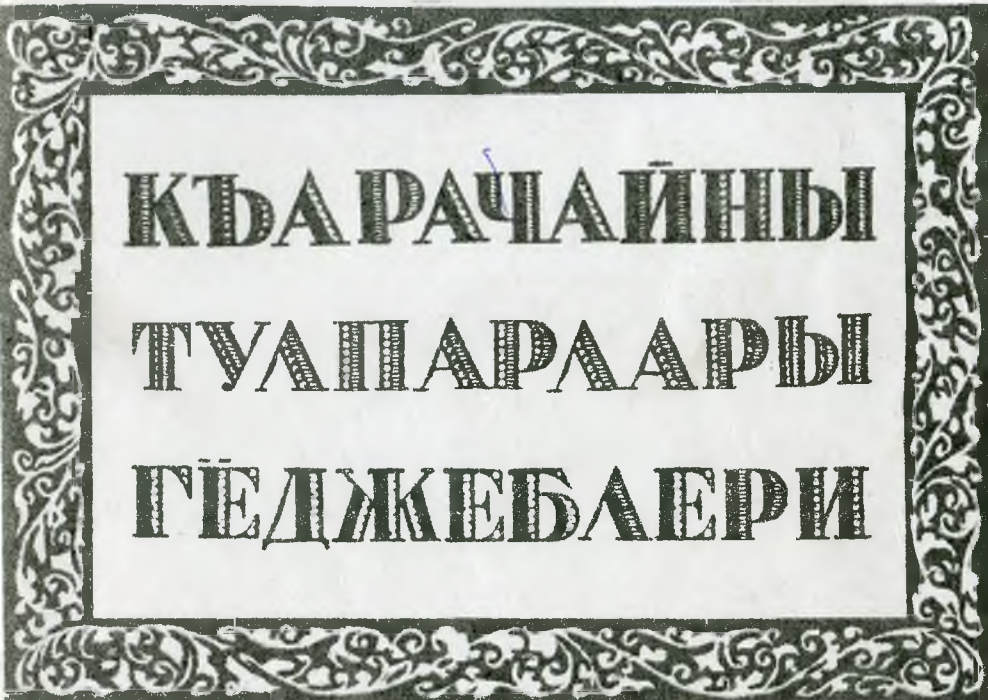

75.3(2Аос-Кара)
с 16

Кара: 160 24

САЛПАГЪАРЛАНЫ РАМАЗАН

КЪАРАЧАЙНЫ
ТУАПАРААРЫ
ГЕДЖЕБЛЕРИ

Карачаевск – 2004

Салпагъарланы Рамазан

КЪАРАЧАЙНЫ

ТУЛПАРЛАРЫ

ГЕДЖЕБЛЕРИ

75.3(2Рос-Кара)

©16

Китабны тышы бла суратларын автор
джарашдырганды

Кара: 6029-1

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАРМАГАНО-ИРРАНСКИЙ
ЦЕНТР
ИМ. Х.Б. ШАХИДОВА

МЕДИО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ
ЦЕНТР
ДЕПОЗИТАР

БАГЪАЛЫ ОКЪУУЧУ:

Эки затны эсинге салама:

Сен бу китабда къарачайны тулпарларыны, гёджеблерини юслеринден хапарланы окъурукъса. Аланы тукъумларынытизими алфавит джорукъ бла салыннгынды.

Китабны окъуй, сен таныгъан, кёрген, билген къарачайлы тулпарны, гёджебни юсюнден менге билдирсенг, аны да муну ызындан чыгъарыкъ китабха къошарыкъма.

Мени адресим: г. Карачаевск
переулок шоссеиный 18.

КЪОЧХАР

Кючде марда джокъ
Нарт сёз

Кавказ таула! Таза табийгъатлы Къарачай таула! Ол таза табийгъатда джашагъандыла таза иннетли, кийик саулукълу къарачайлыла. Ол себебден, бизде кёбдюле тулпар адамла. Аланы бири бютеу

Къарачайгъа Эресейге да белгили Абайханланы Къочхар болгъанды. Аны юсюнден кёб айтылгъанды, джазылгъанды. Бу мен айтырыкъ хапарны басмада эслемегеним себебли, окъуучугъа теджейме.

1979-чу джыл сентябрь айда автобус бла Зеленчукден Къумуш таба келебиз. Автобусну ичи адамдан толуду. Мени къатымда бир саубитген уллу адам олтурады. Ол менден 14-15 джылгъа тамада кёрюнеди. Зеленчукден чыгыб бир кесек келгенлей, Къарданикге джетгинчи, бир джерде, къатымда олтургъан:

- Ма былайда болгъан эди, - деди.

- Не зат болгъан эди? – деб сордум мен.

Ол адам хапарны айтады:

- Арбала бла келе-келиб, былайда ёгюз ийиб тура эдик. Бир заманда, къарасакъ, ёгюзле кюзлюкlege кириб тура. Биз да чабдыкъ, алай а, бёрю джокъду деме, бёркюнго тюрюнден чыгъар, дегенлей, къайдан чыкъдыла эсе да, къазакъла талай атлы болуб джетиб ёгюзлерибизни сюрюб тебретиле. Тьялсакъ деб кюрешдик, къарыу эталмадыкъ. Къазакъла уа ёгюзлени сюрюб барадыла. Нёгерлерибизден бири меннге: (меннге ол заманда 11-12 джыл бола эди).

-Чаб, Къочхаргъа айт, - деди. Мен чабыб барыб, бауурун джерге бериб, башын билегине салыб джукълаб тургъан Къочхарны уятыб:

-Къачхар, о Къочхар, къазакъла ёгюзлерибизни сюрюб барадыла, - дедим. Къочхар секириб ёрге къобду да, бир айры къазыкъны алыб, ызларындан атылды. Джетиб бир къазакълыны къазыкъны айрысына илиндириб, атдан ёрге кёлтюрюб, бир джанына атыб джиберди. Дагыда бирине чабды. Аны кёргенлей, къушдан къачхан

тауукълача, къзакъла къачыб кёз туурадан думп болдула. Къочхар нёгерлерине:

-Айыб тюлмюдю кесигизни алагъа хорлатыргъа! - деб урушду. Ёгюзлени джегиб джолгъа тебрерге буйрукъ берди, - деб хапарын бошаргъа, Къардоникге джетдик да, ол адам автобусдан тошоб кетди. Айтхан хапары магнитофонга джаздыргъанча, эсимден кетмей турады. Къязыкъны учу бла адамны къалай кёлтюргенди деб сейирсиниученме.

Абайхан улу къочхар
Хар тутушханын хорлар.
Къязыгъы бла къзакъны
Кёлтюрюб атдан аталды.

ТАУЛУ ТУЛПАР СЕИТ-УМАР

Ат – эркишни кьанаты.

Нарт сёз

Малланы джая, кёзлеу суулагъа

Мен ашыкъмайын барама...

деб, таушун бек чыгъармай, сабыр-сабыр джырлайды тѣбени башында олтуруб тургъан, уллу, къарамлы адам. Ёрге туруб джамчысын юсюне къаблайды да, онг кьоолу бла кёзлерине келекке этиб, кюн батхан джаньна да бир къараб кьояды. Къатында кесича къарамлы аты, тѣбен джаньнда «Красногор» совхозну кьой сюрююу отлайдыла. Отлау алааматды. Былайда болмагъан ханс джокъду дерчады. Аны ючюн болур, хауа былайда бек тазады, адамны санлары дженгил болады. Кьойчуну аты къатындан узакъ кетмейди. Кетсе да, «Мальчик» деб чакъыргъанлай, чабыб къатына келиб къалады. Кимди ол огъурлу чабан? Аны юсюнденди бу кьысха хапар.

Айбазланы Аубекирни джашы Сеит-Умар 1927-чи джыл туугъанды. Аллах берген джашау болджалы 73 джыл болгъанды. Джаш заманында кѣчгюнчюлюкню кьыйын джылларын сынагъанды. 1957-чи джыл миллети бла бирге Кавказгъа къайтханында, Джѣгетей Аягъы районда Важный элде, андан сора кѣб джылланы Красногорка стансede джашагъанды. Совхозда кьойчу болуб ишлегенди. Иги ишлегени ючюн, кѣб кере саугъала алыб тургъанды совхоз тамадаладан.

Юч джаш бла эки кьызны ѣсдюргенди. Мен Сеит-Умарны эки кере кѣргенме. Ол мийик, саубитген, чырайлы адам эди. Аны атны кѣлтюргенин мен важныйчиледен, сарытюзчюледен, красногор-

качыладан эшите тургъан эдим. Толуракъ хапар билир ючюн, Къарачай район милицияда ишлеген джашы Халит бла ушакъ этдим.

Сеит-Умарны хыйлалыкъсыз таза къара кюч бла этген оюнлары кёбдоле. Аладан экисин айтайым: Сеит-Умар атны кёлтюрюб, тойда тебсеген оюну болгъанды. Бир джолда атны юсюне да бир суйген тенгин миндириб, ат бла бирге кёлтюрюб, тойда тебсеб тебрегенди. Атны юсюнде тенги чам этиб, бу менге кюеу болады, мени асыры сыйлагъандан атым бла бирге кёлтюрюб барады, дегенди. Сеит-Умар: «Огъай, джамагъат, айыб этмегиз, бу мени джашчыгъымды, ат да аны оюнчакъ атчыгъыды», - деб къашына салгъанды. Тойдагъыла кюлгендиле. Бир джаш а: «Джашынгы оюнчакъ аты быллай эсе, керти аты къаллайды?» - дегенди. Адамла анга да ышаргъандыла.

Экинчи хапары былайды: Бир нёгери да, Сеит-Умар да «Газ - 53» бортовой машина бла бара тургъанлай, машина кюртге батады. Не ары, не бери тебмей тохтаиды. Алайда болушурча техника кюч болмайды. «Таукел тауну аудурур», дегенлей, Сеит-Умар арам-къарам этмей, машинаны арт джанындан кёлтюрюб, 180 градусха айландырыб келтириб салады, машина чыгъыб кетеди.

ТУУГЪАН ТУЛПАР

Атны игиси къабакъда болур,
Адамны игиси джомакъда болур
Нарт сёз

Аргуянланы Батырны джашы Туугъан бусагъатда курорт-Тебердиде джашайды. Ол 1916-чы джыл туугъанды. Акъыл-палыкъ болгъан замандан башлаб, къара ишни къайсысындан да къачмай, ишлеб тургъанды. Спортну къачан да бек суйгенди: штанга

бла кюрешгенди. Турникде алапат, уста ойнагъанды. Ёчешсе, эришсе, атны, ёгюзню да кёлтюргенди. Таукел адам болгъанды. Кёчгюнчюлюкде Къыргъызстанга тюшеди Туугъан.

Джашахан элингден тышына чыгъаргъа болмагъан комендантны къаты заманыды.

Туугъан, комендант бла иги шох болгъаны себели, пропуска алады да, Къыргъызстандан Къазахстанда джашагъан джууукъларына къонакъгъа барады. Ол элде Къаратай деб бир къазахлыны талай джылны сабийи болмай туруб къатыны джаш табады да, анга байрам этиб башлайды. Ала сабийини бек суйедиле. Тюрлю-тюрлю оюнла этедиле. Тепсегенни, джырны къутуртадыла. Кёкбар бередиле. Тутуш башланады. Тегерек джыйылгъан адамланы ортасына Орунбек деб бир мазаллы къазахлыны чыгъарадыла. Къаратай аны къатына барыб: «Бу бизни областны чемпионуду, муну бла тутушурукъ бармыды? Ёчге ат багъасы ачха салынады», - дейди. Чыгъаргъа киши базмайды. Джууукъ джетген джаш Туугъанга: «Джыгъылсанг, джер кёлтюрюр, чыкъ», - дейди. Туугъан чыгъады. Туугъан уллу адамды, ол бири уа андан да уллуду. Ала къол тутадыла, бир-бирине сынаб къарайдыла. Туугъанга чыкъ деген джууугъу, чыкъ дегени ючюн, сокъранган да этеди. Тутуш башланады, алай а кёбге бармайды. Туугъан аны тобукъгъа алыб, не да джансюекге алыб кёлтюрюб кюрешмейди, ишден чалыб, къарт эмен терекни аудургъанча аудуруб, тюз сыртындан салады.

Къаратай ачханы бериб:

- Джигит, ма ол атны кёлтюрюб беш-алты атлам атласанг, ол сеники болады; - дейди, арлакъда тагъылыб тургъан атны кёргюзюб.

Туугъан атны кёлтюрюб, айтылгъандан эки-юч кереге узагъыракъ элтиб салады.

Къаратай:

- Джангы туугъан джашчыгъым сенича бир тулпар джаш болсун, - деб, Туугъанны къолун тутуб, кёлтюрген атына миндириб ашырады. Туугъан атны ол элде огъуна сатады, анга не кёзю къараса да. Пропускада джазылмагъан эди да, бир республикадан бир республикагъа иерик тюл эдиле. Алай бла Туугъан эки атны багъасын эки хурджунуна салыб къайтады юйюне.

Бу 1949-чу джыл болады. Ол джыл таулу тулпаргъа битимли джыл болады.

Туугъан Къыргъыз ССР-ни чемпионун джыгъады.

Туугъанны юч джашы барды. Уллусу бла гитчеси К-Тебердиде, ортанчысы Къарачай шахарда джашайдыла. Туугъанны 86 джыл болгъан гитче къарнашы Зекерья да Къарачай шахарда джашайды. Хапар андан джазылгъанды.

Аргуянланы Туугъан
Кавказында туугъанды.
Къара кёчгюнчюлюкде
Онтерт джыллы тургъанды.

Джашауну къыйын чархын
Деменгили бургъанды.
Къыргъызны чемпионун
Тюз сыртындан ургъанды.

АБУХАСАН

... ол (халкъ) биргесине эм багъалы,
эм иги затны къалдырады
М.И. Калинин

Орта Азия бла Къазахстанда арт 100 джылда болмагъанча къаты къыш болады. Асыры сууукъдан джер-джерде малла, адамла ёледиле. Джаш болуб эсимдеди, 12 адам бара тургъанлай, машиналары бузулуб тохтаб къалыб, танг атаргъа, барысы да

бузлаб, кырылыб кялган эдиле. Февраль а кячанда эм сууук айга саналады.

Ма ол сууук кыш, 1951-чи джыл 16-чы февралда Кыргызыстанда Багытырланы Анзорну джашы Абухасан тууады. Ол, тенглеринден эсе бойлуракъ, кючлюрек болуб ёсуб башлайды. Кюнден кюннге кюч ала ёсе барады. Артда уа деменгили кыш туугъаныча, деменгили адам болады. 1969-чу джыл орта школну бошагъандан сора, окъургъа кириб, 1974-чю джыл Орджоникидзе шахарда ГСХИ-ни джетишимли бошайды. 1974-75-чи джыллада аскер къуллугъун тындырады. Андан кяйтханлай, ол джыл огъуна Къарачай шахарда конденсатор заводда инженер-конструктор болуб, ишге джарашыб, 15 джыл ишлейди. Ол бёлюмде конструктор болуб Абухасан бла бирге бу тизгинлени автору да ишлегенди. Абухасан 1990-чы джылдан башлаб, армспортну юретиучю устазы ишни бардырады. 1998-чи джылдан бери Къарачай шахарда физкультура бла спорт комитетни тамадасыды. Абухасан юретиучю – устаз болуб ишлеген джылларында миллетибизге кёб игиликле этгенди. Ол юретген джашла бла кызла къарачайны атын Европага, бютеу дуняга игилик бла айтдыргъандыла. Ала кёбдюле. Мисалга тёртюсюн айтмайым: Сарыланы Руслан 2 кере 100 кг дери ауурлукъда дуняны чемпиону, бир кере да дуняны абсолютный чемпиону атны алгъанды. Алай бла 3 кере дуняны чемпиону болгъанды. Чагилланы Темурлан 2 кере дуняны чемпиону, бир кере Европаны 2-чи призёру атха ие болады. Къазийланы Люаза Европаны чемпиону атны, дуняны чемпионатында 3-чю орунну алгъанды.

Алыракъда айтдым, ала кёбдюле деб. Барын да айтсакъ, Европа бла дуняны биринчилиги бла чемпионатында 60 аслам медаль алгъандыла.

Кёб джылланы мындан алга, шо, къарачайлы адам дуняны чемпиону болуб бир кёрсем, дей эдим.

Энди уа шукур Аллахха, чемпионларыбыз кёбдюле.
Машалла барысына да!

Абухасанны спортда кесини джетишимлери да аман тюлдюле. 9-чу классда окьугъан заманында, 80 кг штанганы бир кьолу бла рывок этгенди. Атны джерден ёрге айыргъанды.

СССР-ни заманында, 1986 джыл миллет спортан (32 кг гирни атыу, ташны атыу, кьол ташны атыу) бютеусоюз чемпионатда абсолютный чемпион болгъанды. Аны юсюнден Алботланы Альбертни «Красота и сила» деген китабында джазылады. Абухасан Къобанны джагъасында бир мазаллы къобан ташны 50 метрге элтиб салгъанды. Аны Абухасан айтханча, тутуб, алкъын киши кёлтюралмайды.

Абухасанны адамлыгъына, ишленмеклигине, халисине адам сёз табмаз. Абухасаннга, Русланнга эмда алача джашларыбызгъа Аллах кийик саулукъ, узакъ ёмюр берсин.

Устаз, шекирт – чемпиона,
Барысы алтын кьоллула,
Энтда хаман алагъа
Аллах берсин ашхы джолла.

АЗРЕТ

Эр эришсе, эки болур
Нарт сёз

1923-чю джыл Джазлыкьда Батчаланы Юсюпню юйдегисине джашчыкь туады. Аны атына Азрет атайдыла. Тири джашчыкь кюнден кюннге ёсюб,

айныб башлайды. «Атагъа ушаб, ул тууар, анагъа ушаб, къыз тууар», дегенлей, гитче заманында огъуна Азрет атасыча, къарыулу адам боллугъу билине башлайды.

Къызыл кёпюрню агъач кёпюр заманында бир джанын кёлтюрюрге керек болуб, талай адам кёлтюралмай тургъанлай, Азретни атасы Юсюп джангыз кеси имбашы бла кёлтюрюб алгъанды. Юсюп Къумушда биринчи колхозну къурагъанды. Аны председатели болуб ишлегенди юйдегисин да Къумушха кёчюргенди.

Алай бла андан сора Азрет къумушчу болады. Эл школну окъуб бошайды. Джылы джетиб, аскер къуллукъгъа чакъырылады. Аны бошаргъа, Ата Джурт къазауат башланады да, ары кетеди. Санын-джанын аямай, Ата Джурт ючюн къазауат этеди. Кърал саугъала алады. Джаралы болуб, ызына ашырылады. Келсе, элде киши джокъ. Къалгъан къарачай элле да къуу-шуу болуб тура. Хапар биледи, адамларын излеб Азиягъа джол тутады. Пахта-Аралда, Къыбыла Къазахстан областда юйлерин табады. Анда окъуб зоотехниклик билим алады. Пахта-Арал мамукъ хазырлагъан пунктда отдел сбытаны тамадасы болуб ишлейди. 1956-чи джыл Палина деб къазах тиширыугъа юйленеди. Палина врач-терапевт болуб ишлегенди.

Азрет, ауурлугъу 125 кг болгъан узун адам эди. Спортну бек суйгенди. Ол элдеде къол таш атаргъа аны киши озмагъанды. Тутушда киши сыртын джерге салмагъанды. "Он часто боролся, всегда побеждал", дейди юй бийчеси Палина. Азрет бир кере циркде айю бла тутушханды. Айюню кёлтюрюб алыб, джерге ургъанында, табсыз таууш этдиргенди. Тыш къралдан

келген Франгут деб бир гёджебни да джыкыгъанды. Алай а ол Америкаданмы, Англияданмы, Францияданмы келгенди, аны тюзетиб айталмайды Палина. Спорт джаны бла ишлерге Азретни Алма-Атагъа чакъыргъандыла, анасы иерге унамагъанды. "Ана кёлю балада..." идегенлей, неден да баласы кез туурада турса суйгенди.

Азрет миллетин бек багъалатханды. Мадаргъа кёре, болушхан да, джакълагъан да этгенди. Къарачайлыла кёбюрёк болуучу бир базарчыкъда башха миллетден талай атлы атла бла кириб, адамлагъа ат ёшюн уруш этдириб, къамчилени, хунутланы чакъдырыб, адамланы кыйнай тургъандыла.

Биягъыла бир кюн алай этиб тебрегенлей, Азрет кёреди да, джетиб бирин атдан тартыб бери алыб, аны таякъны тутханча тутуб бирсилени сопалаб тебрейди. Атлыла алайдан тас боладыла, андан сора ол оюнларын тохтатадыла.

1957-чи джыл къарачайлыла Кавказгъа кечген заманда, бир къарачай юйдеги "Зис-5" маркалы машинагъа хапчюклерин джюклеб келе тургъанлай, машинаны бир арт чархы батыб, алты-джети адам чыгъаралмай тургъанларына келеди Азрет. Плашын тешиб, мен да бир керейим, деб, имбашы бла келтюрюб чыгъарыб джибереди. Тергеуге кере, тоннагъа джууукъ ауурлукъну кёлтюргенди Азрет. Аны Батчаланы Ёска керюб тургъанды. Ёска бусагъатда Къарачай шахарда джашайды. "...джигит туугъан джерге", дегенлей, Азретни джюреги туугъан джуртуна тартады. 1966-чы джыл юйдегиси бла бирге Кавказгъа кёчюб келеди, Къарачай шахарда тамал салады. Азрет "Къумуш" совхозда директорну орунбасары, Палина поликлиникада врач-терапевт болуб ишге джарашадыла. Къазах ССР-ни биринчи

кара: 6029

секретары Д.А. Кунаев Азретлагъа къонакъгъа 2-3
кере келгенди. Азрет аны Доммайгъа, Архызгъа,
минводлагъа элтиб джер-суу кергюзгенди. Кунаев
бизни джерлени бек джаратханды.

ДЕБОШ

Ат кьамчиден кьоркьар,
Эр намысдан кьоркьар.
Нарт сёз

103 джыл джашагъан Тебен Тебердичи Блимгъотланы Хасанны айтхан хапарларына тынгылагъан адамдан Батчаланы Дебошну юсюнден бу хапарны джазама. Ол заманда алайлада бир юй да болмагъанды, киши да джашамагъанды. Батчаланы Дебош Тебен Теберди болгъан джерде маллары бла дорбунда тургъанды. Ол бек мазаллы, кьарыулу адам болгъанды. Чубур шкогундан атхан огъу джерге тюшмеген, уста мараучу болгъанды. Гулоч таягъы да кесича уллу болгъанды. Учунда муджурасыны ичи гырын болгъанды. Анга юч литр чакълы суусун сынйыннганды. Ол кёб джылланы Ростов шахарны музейинде сакъланнганды. Артда не болгъаны белгисизди. Гулоч таягъыны башы айры болгъанды. Таякны джерге чанчыб, малны анга тагъыб сойгъанды.

Дебош бир кюн таягъын джерге чанчыб, анга кьызишекни (кьочхаргъа кьошулмагъан ишекни) тагъыб сояды. Къартла айтыудан, аллай малны джауорун кьалагъы эм тюз кергюзеди. Этни биширеди. Алыб джауорун кьалагъына кьарайды. Анда, дорбун оюлукъду, эки негери бла бир адам сени ёлтюрюрге келликди, деб чыгъады. Дебош эрлай малларын дорбундан бери чыгъарады. Олсагъатлай дорбун "дюнг!" деб ичине оюлады. Дебош ёзенни ёргерек барыб кьош салады.

Бир кюн Тау Артындан мунуча бир мазаллы адам эки негери бла келеди. Аны нек келгенин сормагъанлай биледи, билсе да, кьой кесиб къонакълыкъ этиб, ашатыб-ичириб джатдырады. Кеси сагъыш этеди: керти, тюз къонакъ болса, къонакъча кърюр эдим, бу а мени ёлтюрюрге келгенди. Джауну аягъан джаралы, деб бош айтылгъан болмаз. Ол меннге этерикни мен анга этмесем боллукъ тюлдю, деб, ол акъылгъа бегиб тохтайды. Гулоч таягъын алыб, ала джатхан джерге барады. Ай джарыкъда бу аланы ачыкъ къреди. Ол деу кезлерин ачыб, ёрге тура башлагъанлай, Дебош таякъ бла аны башына урады. Ол секириб ёрге турады. Бу экинчи ургъанлай, ол энгишге олтурады. Ючюнчю ургъанлай, артына аууб ёледи. Бир-си экисин бирер къакъгъанлай битдиреди.

Арадан кёб джылла ётедиле. Алайлагъа элле тюшедиле. Дебош Огъары Тебердиде джашайды.

Чегетде отун эте барыб, адамла бир мазаллы, керти мазаллы адам баш сюекни табадыла. Келтириб 100 ден атлагъан Дебош аккагъа кёргюзедиле. Дебош, ой пасыкъ, андан бери энтда чиримей тургъанына къара, деб сейирсингенди. Баш сюек болгъан джерде базыкъ бут сюек да табылгъанды. Аны узунлугъу метрге джууукъ болгъанды.

Батчаланы тулпар Дебош
Ачыуланмагъанды ол бош.
Малла бла къазакъ чыгъыб,
Дорбунда салгъан эди къош.

Сайлагъанды дорбун ичин
Болгъанд уллу къара кючю
Атын Джерде айтдырырча,
Тауну орнундан тайдырырча.

КЛАССИКА УТУШНУ УСТАСЫ

Онглу иште ганылыр...

Нарт сёз.

Эллинчи джыллада классика тутушда къарачайлы болуб Байрамукъланы Назирден онглу адам болгъан болмаз, эшта. Мен аны къалай кёргеними айтайым.

Школда окъуй тургъанымы къоюб Джамбул шахарда автошколагъа окъургъа кирген эдим. Анда окъуй тургъанлай, бош заманымда стадионда тутушургъа юренирге да барама. Эркин тутушну секциясына джорюйме. Алай уллу да болмагъан, башында шляпасы, юсюнде джангы костюму бла бир адам бир-бирде келиб, бизге бир кесек къарай туруб кетиучен эди. Мен аны хазна сёлешиб да кёрмегенме. Стадиону администрациясында ишлеген адам болур, деб акъылтым алай эди. 1956-чы джылны джай заманыды.

Бизни юретиучю чечен джашды. Ол бир кюн, ол келиб кетиб къалыучу джашны юсюнден былай айтхан эди. «Ол Байрамуков Назирди. Классика тутушну устасыды. Ленинградда СССР-ни биринчилиги ючюн баргъан эришиуледе, финалда очкола бла хорлагъанында, судьяла джан басыб, биринчи орунну ол бирсиге бериб къойгъандыла...»

Кёб турмай, Джамбул областны биринчилиги ючюн эришиуле бардырылдыла. Анда Назирни тутушханына къараб тургъан эдим. Тутхан – тутханын чыртда къыйналмагъанлай джыгъыб бара эди.

Назир дин тутхан адамды. Бусагъатда Ючкекенде джашайды. Аллах буюрса, мен Назир бла тюбешиб, джашауундан толуракъ хапарлы болургъа мурагым барды.

БАШЛАЛАНЫ МАГОМЕТ

Адамла эталмазлыкъ зат джокъду
Гораций.

Сабий заманымдан, джаш заманымдан хапар айтырыкъ болсам, ол джылларым анда ётгени себебли, Къзахстаннга джет-мей болмайды. Джамбул областны Тёбен Талас районунда "Крупская" колхозда джашай эдик. Атам къойчуду. Мен атам бла бирге къошда туруб, алайдан 4-5 километр узакълыкъда школгъа джурюй эдим. Ючюнчю классда окъуйма. 1948-чи джылны джазыды.

Бизни къошубузну къатында колхозну тракторлары болуучан эдиле, джазгъы сабан ишлеге чыкъгъандыла да, тракторланы аны ючюн алайда къоюб кетедиле. Эркиши сабий къачан да техниканы суйген адетиди. Мен заманым болгъанлай, барыб алагъа къарар-гъа бек суйеме. Бир кюн барыб, алай къараб турама. 5-6 тракторист бардыла. Экиси къарачайлыладыла, бири чеченли, къалгъанла къзахалыладыла. Бригадир да аладанды. Бир къарачайлы тракторист Башлаланы Магометди. Элде да хоншубуз, арабызда къуру эки юй барды. Магомет мазаллы, къарыулу, токъбет, сабырлы, огъурлу, ишни суйген джашды. Ол не затны да ашыкъ-бушукъ, оюмсуз этмейди. Гитче эгечи мени бла бир классда окъуйду. Экинчи къарачайлы трактористни аты эсимде тюлдю. Ол Магометге:

-Алан, Магомет, бригадир мени ол айгъа иш кюнюмю аз джазгъанды. Айтханымда тюзетирге унамады, урсам, сюдге берликди. Къалай этерге билмейме, - деди.

Магомет анга:

-Дженгиллик этме, сюпо айраны да керек тюлдю. Джанынгы кыйнама. Бир мадар этербиз, - деди.

Сагынгананг босагда, дегенлей, Аширбай бригадир келди. Магомет экинчи къарачайлыны тракторуну къатына барды. Аширбайны чакъырыб:

-Тракторну къараллыгъы барды да бир кесек бери тюзетирге керекди. Мен ёрге кёлтюреим да, Сиз ол къангачыкъны чархны тюбуне бир салыгъыз, - деб ХТЗ тракторну аллын ёрге кёлтюрдю. Къаргъаны бир кёзю окъда, бир кёзю... дегенча, Аширбай асыры джунчугъандан, Магометге да къарай, къанганы джерден алалмай, экинчи узалыб алай алды, джетдириб чархны тюбуне салды. Магомет тракторну энгишге ийди. Бригадир анга:

-Бу ауур затны къалай кёлтюралдынг? - деб сейирсинди.

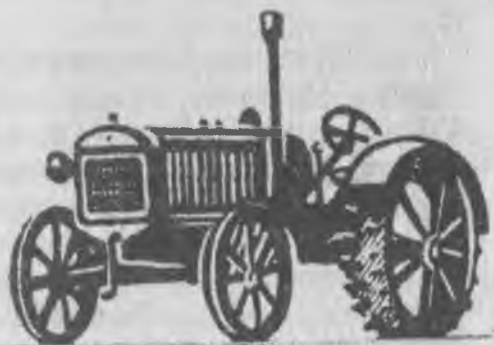
Магомет анга:

-Мен муну тракторун тюзетдим, Сиз да джашланы иш кюнлерин тюзетирсиз деб ыпанама, - деб кесини трактору таба джанлады.

Юч кюнден сора, ол джаш Магометге кеси къараб тургъанлай, иш кюнлери тюзетилгенлерин айтхан эди.

Магометни

кючу-къарыуу
Аллахны бергени
эди ансы, хорлаб
адамны джюрегин
кыйнамайым деб
эте болур эди, спорт
бла кюрешген адам
тюл эди. Заманы да
бола болмаз эди,
зшта.

МУДАЛИФ

Токмакъны кёкге не къадар мийик кёлтюрсенг,
Джерге ол къадар терен кирир.
Микеланджело.

1927-чи джыл Учкуланда Биджиланы Хамзатны джашы Мудалиф тууады. Анга Биджилары да, Сылпагъарлары да къууа-надыла. Анасы Сылпагъарладанды да (Биченчиладан), эгечден туугъан келсе, юйню ара багъанасы кымылдар, деб ана джаны аны ючюн къууангандыла. Саулукълу таулу джашчыкъ дженгил баргъан заман бла бирге дженгил ёсюб башлайды. 16 джылында кёчгюнчюлюкню кыйынлыгъын сынады.

Къыргызстаннга тюшеди, аллай кыйын джашауда чыныгъа, къараб къарагынчы, ёсюб, мийиклиги эки метрге джете деменгили, къарыулу джаш болады. Темирчи болуб ишлейди. Кебюсюне чёгючню кююб темирлени токмакъ бла тюйе, санларын андан да бек чыныкдырады.

Кесине базгъан бир мазаллы кыргызлы Мудалифге сз джетдире турганды. Кыргызлы бир кюн тюйеге миниб келиб, биягынлай тилин "чайнайды". Кыргызлы да юсюнде турганлай, Мудалиф тюйени келтюрюб, арлакыгъа элтиб салады, келгенинг таба бар, дейди. Аны гаражда адамла кёредиле. Ол кюнден сора кыргызлы тилин тюзетеди, кыйда тюбесе да аллына барыб, Мудалифни кюлун эки кюлу бла тутуб саламлашыучу болады.

Мен къарачай тулпарланы, гёджеблени юслеринден иги кесек хапар джыйганма. Тюйени келтюрген бу биринчи адам болду. Орта тюйени ауурлугу тоннадан кем тюлдю. Аны адам кёлтюрдю дегеннге ийнаыргъа боллукъмуду? Боллукъду, къарыу болса. Мисалгъа: талай джылы мындан алгъа Москвадан телевидение бла В. Дикулни тоннаны (Волганы) кёлтюргенин кёргозе эдиле. Дунияда эм къарыулу адамды, дей эдиле. Андан да асламыракъ-кёбюрек келтюрген Мудалифни уа тар тогъайдан сора киши да билмейди, киши да эшитмейди.

Къарачай шахарда джашагъан кызы Зайнеб айтханнга кере, кюл таш атыудан, белден тутуб тутушуудан ол айланган, ол джашагъан джерледе Мудалифни адам хорламагъанды.

1957-чи джыл Мудалиф миллети бла бирге Кавказгъа кыйтады. Алтмышынчы джылланы

биринде, Кёл джагъада тилеб Мудалифни бир гѣджеб
бла тутушдурадыла. Мудалиф ол гѣджебни ёрге
кѣлтюрюб, билеклерин тюзетиб, кѣнделен тутуб
тургъанды. Сюдю: джыкь, джыкь, дегенди. Мудалиф:
да ачътсам а, дегенди. Сюдю: сыртын салмасанг
джыкьгъаннга саналлыкь тюдю, дегенди. Алай
айтханында, Мудалиф ол гѣджебни сыртын
айландырыб джерге акьырын салгъанды.

Мудалиф не юйде, не тышында кесини юсюнден
хапар айтыргъа излемейди. Ол аны махтаннганнга
санай болур, эшта Мудалиф темирчилик ишинде
пенсиягъа чыкьгъынчы ишлегенди. ишлеген
джеринден махтау кьагьытла, ачха саугъала
берилгенлей тургъанды. Хурмет Къангадан сураты
тюшмегенди. Кърал оюлгъандан сора аллайдан
алыннган картын мен да кѣрдюм. Урунууну
Ветераныды. 90-чы джыллада барыб хаджи болуб
келгенди. Бусагъатда Терезеде джашайды. 4 джашы
бла 2 кьызы барды: Джашарбек, Борис, Хаджи-Даут,
Хаджи-Мурат, Фатима, Зайнеб. Уллу джашы
Джашарбек кесине ушайды, тулпарды.

Тюйюб кьызгъан темирни
Разы этдинг элинги.
Игиликди билгенинг.
Деменгилид билегинг.

Атханса кьол ташланы,
Тынч озгъанса джашланы.
Кѣлтюрюб тюйе мыжыгъын,
Тюзетдинг джауну кьылыгъын.

МУРАТЫНА джетген МУРАТ

Эр эли ючюн туады.

Нарт сёз

Биджиланы Солтанны джашы Мурат онтёрт джылны Орта Азияда тургъанды. Бу кбысха хапар андан башланады. Мурат Къыргъыз ССР-ни Фрунзе областында Стретинка деген элде джашагъанды. Тракторист болуб ишлегенди. Бир кюн ишге баргъанлай, алайдагъыла: "Ма келди, келди" - дегендиле. Аланы алай бошуна айтмагъанларын Мурат ангылагъанды. Ала ёчеше тургъандыла. Къыргъызлы:

-Базманда чекдик, 700 кг болду, сора къалай кёлтюрлюкдю? 100 килограммны да хар адам да кёлтюрюб баралмайды, - дейди.

Къарачайлы:

-Кёлтюрлюкдю. Бу сен тюрлю, Кавказ айюдю, - дейди.

Ала Муратха не ючюн ёчешгенлерин айтадыла, бир кёлтюрюб кёр, дейдиле.

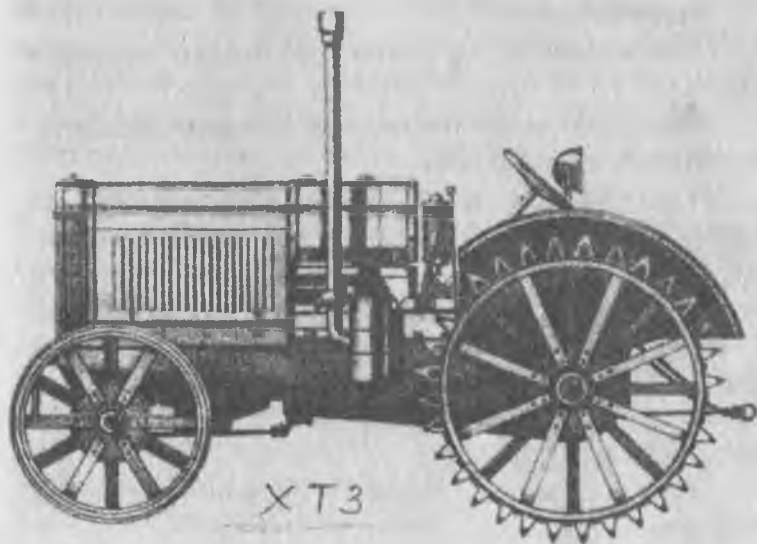
Мурат барады да, ала айтхан ХТЗ тракторну ал джанын ёрге кёлтюрюб, болдуму, деб соруб, акъырын ызына салады. Алагъа да, "Энди ёчешгенни къоярыкъ болурсуз" дейди. ХТЗ тракторну ауурлугъу Мурат айтхандан асламды. 1948-чи джыл чыкъгъан справочникде ХТЗ ны ауурлугъу 3011 кг деб джазылады. Алай эсе, ал джаны 900 кг боллугъуна ишек джокъду.

1957-чи джыл Мурат туугъан джуртуна къайтады.

Бир кюн келе-келиб, Къарачай шахарда Советлени Юйюню аллында кѣб джыйылгъан адамланы кѣреди. Алайда башха республикадан келген гѣджебни джыгъарыкъ адам табылмай тургъанын айтыб, Муратны таныгъанла, чыкъ, дейдиле. Мурат, сѣз да салмай чыгъады, гѣджебни джыгъады, джыйылгъан шахарчыланы къууанч тыбырлы этеди.

Коста-Хетагуров элге тышындан тутушургъа деб юч гѣджеб келедиле. Ала бла тутушдурургъа бизникиле Муратны чакъыра-дыла, Мурат барады. Джонулгъан стакан бла бир аракъыны тартыб: "Мотор от ала башлады, къызар ючюн, энтда бир-экичик къуюгъуз", - дейди.

Айтханын этедиле. Алай бла Мурат юч стаканны тартады, бир-бири ызындан юч гѣджебни сыртларындан салады, къарачайлыланы энтда бир къууандырады.

-Мурат, спортчугъа ички джарамайды, сен къалай ичесе? - деб соргъанымда, ол:

- Да, меннге джарайды, - деб къойду.

Муратны юсюнден кёб хапарла айтыргъа боллукъду, алай болса да, аны къаллай адам болгъаны бу тизгинле бла ангылашына болур.

Бу хапар 2004-чю джыл 27-чи январда Муратны кеси айтхандан джазылгъанды. Артда талай адам да айтдыла аны хапарларын. Мурат бусагъатда Огъары Тебердиде джашайды. 84 джылына кёре саулугъу игиди, кеси тириди. Энтда аллай бирни тирилей джашарлай кюч Аллах берсин.

БИДЖИЛАНЫ ЮСЮП

Кюч атасын танымаз
Нарт сёз

Биджиланы Данакайны джашы Юсюпню джашау джолу башхалагъа ушамагъан сейирликди. Ол 1916-чы джыл Учкуланда туугъанды. Уллу Ата Джурт къзауатны аллындан ахырына дери, башхача айтсам, 1941-чи джылны июнь айындан 1945-чи джылны май айына дери къзауатда болгъанды. 103-чю Къзыл байракълы ОЛМБ-ни пантанеринде болуб къзауат этгенди. Къзауатда этген джигитлиги ючюн кёб

медалла бла саугъаланнганды: "За победу над Германией", "За взятие Будапешта", Венгрии, Румынии, Польши...

Юсюп 1945-чи джыл 24-чю июнда Москвада Хорламы Парадында баргъанды. Ары уа къазауатда джетишимлеринден сора да сюеги 1,70 метрден кем болса, иймегендиле. Юсюпню мийиклиги уа 1,90 метр балгъанды. Тюсю, "Къара" тамгъабызны къыйынлыгъындан ол парадда къарачай халкъдан алай кёб адам бармагъанды.

Андан сора Юсюп джууукъларын, миллетин излей, Къазахстанга барады. Джамбул областда Чуу районну Новотроиск элинде джууукъларын табады. Кавказгъа къайтхынчы анда джашайды, урунады.

Бир кюн Юсюп юйюне къайтыб келе, ауур атлетика бла кюреше тургъан джашны кёреди. Тохтайды.

Джашха:

-Штанганы дискаларын барысын да салчы, - дейди. Джаш дискаланы салады.

Юсюб джашха:

-Энди келтюраллыкмыса? - деб сорады.

Джаш:

-Энди уа муну келтюрюрге бек къараулу адамны кючю джетерикди, - дейди. Юсюп джашха, тут эки къолунг бла грифни ортасындан, деб тутдурады, штанганы джаш бла бирге ёрге келтюрюб, бир кере тегерек да айландырыб, помостха салыб кетеди. Джаш барыб юретиучюге айтханында, ол: "Не может быть", - дегенди...

Кёчгюнчюлюкню ал джылларында къарачайлыла бла джергили халкъланы арасында бир-бирде тикликле болуучан эдиле. Аллай бир тикликде Биджи

улу Юсюпге кёб адам чабады. Багъанагъа тиреб, кьолларын терсине басадыла, онг билегин сындырадыла, кёб адам кёблогюн этиб. Багъана болмаса, ала кёб болгъанлыкъгъа Юсюпге джукъ эталмазлыкъ болгъандыла. Алай бла, тёрт джылны къзауатда табмагъан сакъатлыгъын алайда табады. Артда онг кьолу ёрге иги кёлтюрюлмегенди. Алай бола тургъанлай да адам ийнанмазлыкъ затла этгенди артда.

Кавказгъа къайтхандан сора Къарачай шахарда джашайды. Джазлыкъда малла тутуб, джай айлада алагъа къарайды. Бир кюн Боря деб бир уллу, семиз ирки келмейди. Ингир ала аны излей барады. Къальын кёкенлени ичинде иркин табады. Ойнаб: "Боря, быллайда нек тураса?" – деб, сыртына тиеди. Ол Боря болмайды, мазаллы айю болады. Бери айланыб, Юсюпге мыллык атады. Ол, ашайма, деб, бу, ашамайса, деб къзауат башланады, иги кесекни барады. Айю кёкюрегин тырнаб, Юсюпню иги кесек къаны кетеди. юсюнде габырайы болмаса, андан да аман баллукъ болур эди, эшта. Алай болса да, батыр таулу эс ташламайды. Арлакъда тик къая (обрыв) болады. Юсюп артха туракълай, айю алгъа, тебине, джаргъа джууукъ элтеди. Къзахлада тутушхан сагъатда джатаберис деб бир амал барды. Юсюп айюге аны этеди. Аюню ал аякъларындан тутуб, кеси артына сыртындан джерге джатады, тобукълары бла кёлтюрюб айюню кесини башы бла къаядан чынгылгъа атыб джибереди. Аны арлакъда электрочыбыкъланы тарта тургъан ишчиле кёрюб тургъандыла, элде хапар айтхандыла. Бу чот 1968-чи джыл болады. Хапар областха джайылады. Обкомну биринчи секретары Лыжин эшитиб, Юсюпню

чакъыртыб хапар сорады, саугъалагъан да этеди. Кёкюрэгинде табларын да кёреди. Лыжин Юсюпге: "Циркде айю бла тутушхан гёджеблени эшитген, кёрген да этген эди. Ол айюлени ауузлары байланыб, тырнакълары кесилиб болады. Ала тынчыракъла къарыусузуракъла боладыла. Кийик айюню сауутсуз сенича хорлагъанны эшитмеген эдим", - дегенди.

Бир кылыкъсыз бугъа бауну эшигин чачыб тышына чыгъады. Талай эркиши анга джуукъ барыргъа къоркъадыла. Юсюп джетиб аны эки мюйюзюнден гутады, башын сол джанына, экинчи онг джанына басыб онгун алады, тебериб барыб, баугъа джыйяды. Алай этмесе, адамгъа, сабийге хата этерге болдукъ эди. Аны школгъа джюрюген кесини гитче кызы Ляля да кёрюб тургъанды.

Юсюп бир адамла бла ёчешиб, атны келтюрюб бир километр узакълыкъгъа элтеди. Аны бла ёчешиб ызындан келгенле: "Бу иссиде акъырыныракъ бар, сени джетиб баралмайбыз", - дегендиле.

Биджиланы Юсюп 60 джыл джашагъанды. Тарзан деб бир джашы бар эди, ауушханды. Юсюпню Люба, Фатима, Ляля деб юч кызы Къарачай шахарда толу юйдеги болуб джашайдыла.

Юсюп атыб кыядан энгишге,
Уллубаш айю кълды бедишге,
Чабхандан эсе таулу тулпаргъа
Чабха эдинг атла бла чаришге.

Айю териледенди тонлары,
Темир кычхачлачады къллары.
Тарькъмайды Биджиланы Юсюп
Не тик болса да джашау джоллары.

Джигитлик этгени ючюн тауда,
Бергендиле обкомда сый, саугъа,
Билсинле энди келлик тёлюле
Батыр тулпарланы Къарачайда!

ТУЛПАРНЫ джашы да ТУЛПАР

Кючю джетген чалдысуз да джыгъар
Нарт сѣз

Ташкѣпюрчю Гаталаны Хусин къарыулу, уста
тутуша билген гѣджеб болгъанды. Ол бир джолда
малкъаргъа баргъанды. Бу баргъан элде тутуш болады.

Ары Хусин да кышулады, тутушурга чыкыганланы барысын да хорлайды. Аны кёрюб турады да, Бёзюланы хан Ботта Хусинге:

-Мени бир гёджебим барды, аны джыгга эсенг, кесинг да бий тукъумдан эсенг, кызымы береме, - дейди. Хусин аны айтханына огъай демейди. Хан Ботта гёджебин чакъыртады. Айюча бир мазаллы гёджеб келеди. Асыры уллудан, аны кёкюрегине Хусинни кчулачы джетмейди. Кёб заманны тутушадыла, силдешедиле, кюрешедиле. Кыыйналса да Хусин аны да хорлайды. Хан Ботта:

-Сёзюбюз сёз, энди бий тукъумдан болганынга кыагыт келтирсенг, кызымы береме, - дейди Хусинге. Хусин элине кыайтыб, келеди. Алай а аллай кыагыт алыргга табык болмайды. Бирерине бирер кыой бериб 20 чакълы адамны шагъатлык этерге алыб барады. Аланы шагъатлыклары бла хан Боттаны кызын алады.

Бир бёлек замандан, хан Ботта Хусинге бий тюлсе, деб кызын ызына сыйырады. Кызы атасыны ол оноуна разы болуб тохтаб калмайды. Кыарнашы Татлюка бла бирге джашыртын кыачыб эр юйюне келеди. Джашай туруб бир джашчык табады. Кёб турмай кеси ёлюб кыалады. Ёлор аллында джумушчусуна, джашчыкыгга, кыарарса, деб осият этеди. Джашчыкыгга Махамет деб ат атайдыла. Бу 1892-чи джыл болады. Алай бла Махамет анасын танымай, ана джылыуун кёрмей, ёксюз ёседи. Аналары башха 4 кыарнашы болады: Зекерья, Ачахмат, Юсюп, Мишка.

Махамет акыыл-палык болургга атасына ушаб уллу, кыарыулу джаш болады. Ол заманда ташкёпюрчю джашла ишден бош кёзюуде кепюрден узак болмай, бир тюз талада тутушуб тургандыла.

Махамет элчи джашланы барысын да джыгыб, кьол ташдан хорлаб тургьанды. Махаметге Аллах кьарыуну ёлчелемей бергенди, дегендиле тенглери. Махаметни кюч-кьарыу оюнлары кёб болгьандыла. Бугьаны не атны кёлтюрюб. Кьобандан ары-бери ётдюргенди, тегерек, тайгьакь ташлада баргьан кьыйын болса да.

Бир джолда джууукь джетген адамларыны кьошунда кече кьалгьанды. Ингирде инчикден кьар джауады. Кьонакьбайны бауда малла бла бугьасы болады. Махаметни ойнары келиб, танг аласында туруб, бугьаны кёлтюрюб, сыртны ары джанында хоншуларыны бауларына джыйыб, келиб орнуна джатыб кьалады, Кьонакьбай эртденбла туруб малларына кьарай барыб, бугьаны джокьлайды. Тегерекге айланыб кьарайды. Адам аякь ызла бар, тууар аякь ыз а джокь. Учуб кетмеди эсе не болду, деб, не айтыргьа билмей, уллу сейирсинеди. Кьошха кириб Махаметге сорады. Махамет, джукь айтмай, кюлюб турады. Оюн кьонакьдан чыкьгьанын билиб, кьонакьбай да анга кьошулуб, экиси да харх этиб кюледиле.

Къаугъаны заманында чегетде Махаметге джюзген
(шальной) окъ тиеди. Джашлай, 28 джылында джарыкъ
дуниядан кетеди.

Махаметни Балдаш, Баллай деб эки кызы
болады. Бусагъатда аланы туугъанлары, туудукълары
юйреб-кебейб джашайдыла.

Гаталаны Махамет
Аз джашады, ай медет,
Тулпарлыкъны танытды,
Тутушханын арытды
Сыртын джерге къашытды.

МАХАМЕТ - АЛИЙ

Билгенле билмегенлеге айтыгъыз да билдиригиз!
Насра Ходжа

Къарачайны уллу эллерини бири Ташкёпюрде тулпарла, геджебле кёб болгъандыла. Аланы бириди Герюкланы Къалабекни джашы Махамет-Алий. Ол 1897-чи джыл Ташкёпюрде туугъанды. Иш айырмай, не ишни да ишлегенди, Къобан сууда джюзюб чыныгъыб ёсгенди. Ючлю ууаныкны кёлтюрюб, 200 метрге элтеди, джашла бла ёчешиб. Аны ол

джигитлиги, тирилиги ючюн, Чагъарланы Шамайны кызы Бийчени бердиле анга.

Къарачайны къара кѣчгюнчюлюгюнде Махамет-Алий юйдегиси бла бирге Къыргызстанны Фрунзе областында Панфилов районну "15-чи партсъезд" элине тюшеди.

Бир джолда бир кыргызлы къарачайлылагъа аман айтады. Махамет-Алий анга бир-эки кере да, тохта, ауузунгу джаб, дейди. Къыргызлы тохтамайды. Махамет-Алий аны аты бла бирге кѣлтюрюб, мырдыда балчыкыгъа атыб джибереди. Къыргызлы андан сора тынч болады, бир къарачайлыгъа да аман сѣз айтмайды.

Махамет-Алий 1957-чи джыл Кавказгъа къайтыб келеди, туугъан эли Ташкѣпюрге тюшеди.

Межам ишлеген заманда, иги джылы келген сагъатда да 3-4 джаш кѣлтюралмагъан ташланы Махамет-Алий джангыз кеси кѣлтюрюб салыб тургъанды.

Махамет-Алий 75 джыл джашаб 1973-чю джыл ауушханды. Джашауу тохтамагъанды. Джашлары, кызылары, туудуклары джашайдыла, юрейдиле.

ГОЛАЛАНЫ ХАДЖИ-МУРАТ

Ат белден,
Джигит —
кёлден.
(Нарт сёз)

Голаланы Хаджи-Мурат, Мусосну джашы Къартджуртда туугъанды, анда ёсгенди, джашлай кёб тулпарлыкъ ишле этиб элчилерин кёб сейирсиндиргенди. Сёз ючюн, эки уллу адамны эки къол аязына олтуртуб, кёлтюрюб, юйню башына чыгъаргъанды. Келинлери бла ёчешиб, атны кёлтюрюб, гийрени тегерегине айландырыб келтиргенди. Игини джауу кёб, дегенлей, суймегенлери гил этиб тутдурадыла. Армавирде тюрге тюшеди. Ол анда да тулпарлыгъын, тирилигин кёрюзеди. Он адам этерик ишни этиб, агъач джюклегенди. Къайдан эсе да тышындан келген геджебни джыкъгъаны ючюн, башына бош этерге деб тургъанлай, аны эшитиб, Къартджуртдан биягъы суймегенлери "ол бери келиб боллукъ тюлдю," деб къагъыт джазыб ийедиле. Ол къагъытны тюремде Хаджимуратха кёрюзедиле. Аны кёргенлей асыры къыйналгъандан Хаджимуратны сыртына дугъурла чыгъадыла. Андан сора таулу тулпар талай кюнден, джулдуз учханча, 22 джылында джарыкъ дуниядан кетеди. Ол 1911-чи джылда болгъанды.

Хапарны айтхан Голаланы Шогъайыбны джашы
Гыкгады.

Биреуню къарыуу барды,
Биреуню насыбы барды,
Аланы суймеген барды,
Аны уа иннети тарды.

Сюрмединг уллу байлыкъны,
Кёб малланы эм джайлыкъны.
Тулпар болдунг джашлыкъдан башлаб,
Замансыз кетдинг джашауну ташлаб.

ГОЧИЯЛАНЫ ОСМАН

Эр айтмаз, айтса – кьайтмаз
Нарт сёз

Гочияланы Осман Марада туугъанды, Сарьгюз орналгъанлы мында джашай эди да, сарьгюзчю эди. Мазаллы, саубитген, токь адам. "Ленинни байрагъы" газетни алгъынгы кьуллукъчуларыны бири Гочияланы Джагъафарны атасы эди. Мен да ол элчиме. Аны бла иги таный эдим Османны. Къзахстанда да бир джерде джашагъанбыз, хапарымы да андан башлайым.

Атам кьойчу эди. Башында кязан кьайнатхан джайны исси кюнлерини бириди. Аса сууну кьатында кьошда турабыз. Джамбулда темир джол вокзалда ишлеген Иван Зозуля деб атамы бир танышы бар эди, ол да бизде эди. Осман да ат бла келиб тюшдю кьошубузгъа. Атам бла ушакъ эте бир кесек олтурдула. Осман меннге:

-Джашчыкъ, бир суусаб ичир, - деди. Аны базыкъ, деменгили ауазы бар эди. Кеси айтхынчы, ол зат этилмегенине атам джунчугъанча кьрюндю. Мен, дженгил огъуна кьошха кириб, бир кьолума челек тюгел толмагъан айранны, бир кьолума да гоппан аякъны алыб чыкъдым. Аякъгъа кьуя тебрегенимде:

-Алай этиб кюрешме да челек бла бер да кьой, - деди.

Айтханыча этдим. Челекни ичинде 6 литр болур эди. Осман, гоппан аякъны тутханча, челекни эки джанындан тутуб, ашыкъмай, акъырын-акъырын ичиб башлады. Атам бла ол эртдеден танышла эдиле да, анга бу уллу магъана бермеди. Алай а Иван, сейирсиниб, кьараб турду. Осман, айранны бошай тебреген заманда, башын чайкъады да, мени кьулагъыма:

-Къарамыча, бу айран ичгенича кьарыгуу да алаймыды экен? - деб шыбырдады. Осман аны не айтханын эшитмеген эди, алай а сёз кесини юсюнден баргъанын ангълагъан эди.

-Не дейди? - деб сорду меннге, ичин бошатхан челегин бир джалына сала.

-Къарыулумуду, деб сорады, - дедим мен да. Осман, джукъ айтмай ышарыб кьойду, дагъыда бир кесек олтуруб, атам бла да ушакъ этиб, кетерге ёрге

турду. Алайда тагъылыб тургъан атыны къатына барды да:

-Сен мени кѣб кѣлтюрюб айланганса, келчи, мен да сени бир кѣлтюрейим, - деди да, атны тюбюне кириб, бир къолу бла арт аягъындан, бир къолу бла ал аягъындан тутуб, кѣлтюрюб, отуз метр чакълы элтиб, дагъыда ызына келтириб салды. Иван, Османны къолун тутуб, сейирсиннгенин билдирди, мындан арысында да ол саулугъу, ол къарыуу бла турурун излегенин айта, алгъыш этди.

Бу мен кесим кѣрген затды. Къалгъанла айтыб да Османны къарыууну юсюнден кѣб хапарла эшитгенме, ала джамагъатда энтда джюрюйдюле. Осман 96 джыл джашаб 1978-чи джыл ауушханды.

Джаш заманында айю бла циркде тутушуб хорлагъан хапарын да айтадыла. Османны туудугъу Мусса (Алик) хариб айтханны да джазайым.

ТАНА

Осман джаш заманында талай нѣгери бла бирге Мара гарада лахор эте, атларын солута тургъандыла. Къатларына дагъыда эки атлы келгендиле. Адетдеча, атладан тюшюб саламлашхандыла, тынчлыкъ-эсенлик соргъандыла. Андан сора ол эки атлыны бири, нѣгерини кѣкюрегин сылай:

-Джашла, муну тутушуру келгенди да, кѣкюреги кичиб турады, сизде муну хорларыкъ джокъмуду? - деб ышарыб соргъанды. Мындагъыла да, къоймай, Османны чыгъаргъандыла. Иги кесекни тутушуб, бир-бирлерин джыгъалмагъандыла. Болмазлыгъын билгенинде, ол, Османны эркелетиб, сыртындан къагъыб:

-Аперим, усталыгъынг да, къарыуунг да барды, - дегенди. -Быллай бир кыйналыб киши бла тутушмагъан эдим...

Осман бла тутушхан джаш Хубийланы Тана (Гасасаланы Тана, эринчек Юсюф да дегендиле) болгъанды. Заманында аны сыртын киши джерге салмагъаны Къарачайда айтылыб тургъанды. Ол экиси тутушхан сагъатларында бир-бирлерин танымагъандыла.

Бир джолда Тана къайдан эсе да келе тургъанлай, чегетден отунчукъла алыб чыкыгъан джашчыкыны кѳргенди:

-Джашчыкъ, отун келтирирге сенден сора кишигиз джожъмуду? - деб соргъанды. Джашчыкъ да атасы ауушханын, анасы аурууб тургъанын, эгечи да анга къарагъанын, от этерге отунлары болмагъанын айтханды.

-Мен келгинчи сен былай тур, кетме, - деб бу чегетге киргенди. Кѳб да турмай, бир мазаллы къуу терекни гартыб чыкыгъанды. Ол эки ѳгюзге джюк боллукъ бир зат болгъанды. Аны кюресча этиб, сюйреб, джашчыкъ джашагъан юйге келтиргенди. Арбазгъа киргизиб: "Энди муну томур турсанг, талай заманнга сизге джетерикди", - деб кетгенди.

Къарыусуз джашагъанлагъа Тана хаман болушханыны юсюнден хапарланы эшитир ючюн къалмагъанма.

Талай къарачай джаш Нарсанагъа циркге къараргъа баргъандыла. Анда гѳджебле, беллеринден огъары джанында кийимлерин тешиб, сингирлерин кѳбдюрюб, ойнатыб, бир-бирлерин ургъан кибик этиб, къарагъанладан кесине базыб чыгъарыкъ бар эсе, тутушургъа излегенлерин билдиргендиле.

Къарачайдан баргъан джашла, къоймай, Тананы чыгъаргъандыла. Бу ол гѣджеблени бирин къыйналмай, тынч джыкъгъанды. Ол джыллада циркде джыгъылгъан гѣджебни маскасын алгъан адет болгъанды, ол сыйы тюшгениге саналгъанды. Тана джыкыгъан гѣджебни да аладыла маскасын

Къарачайда тулпаргъа саналыб тургъан адамла кѣб болгъандыла. Энтда бардыла. Алай а ол адамланы юслеринден хазна чыкъмайды газетде. Газетде, китабда да аланы хапарларын кѣбюрек чыгъарыргъа керекди. Ала бизни багъалы тарихибиздиле.

ГОЧИЯЛАНЫ ЮСЮП

Эр эришсе, этмезлиги джокъ.

Нарт сёз

Къарачайлыла эртеден бери да тутушну бек суйгендиле. Къалгъан спортладан эсе анга уллу магъана бергендиле. Тутуш керти эркишини ишиди, дегендиле.

Микоян (Къарачай) шахарда уллу тутуш боллукъду деб, адамла джыйыладыла. Анда джукъ болгъаны болса уа деб, дохдурла Хубийланы Мариям бла Аминова Салила да боладыла.

Тутуш башланады. Дунияны чемпиону араб-негрли Вася деб биреулен талай адамны джыгъыб, аны тутарыкъ адам табылмай тохтайды. Бютеу къарачайгъа белгили, заманында киши сыртын джерге салмагъан гѣджеб Гочияланы Соббак алайда болады, алай а джылы да келиб, ол кѣзюуде аурукъсунуб тургъанды. Вася бла тутушургъа адам табылмагъанында, Гюрджюланы Къурман Соббакгъа:

-Къалай этебиз, чыгъармы эдинг? – дейди.

-Тутуш дей эсенг тутушайым, артда къалай болурма ансы, - дейди Соббак. Бу болумгъа Къурман къайгъылы болады, джаны къыйналады. Миллетини хорланыб къаллыгъын суймейди.

Ол кѣзюуде Соббакны кичи къарнашы Юсюп келеди. Ол узун бойлу, кенг джауорунлу, къарыулу гѣджебди. Чырайлы джашды. Джаш болса да, ал джылында Тибилисде тутушуб биринчи орунну алыб келген эди. Анда: Польшадан, Венгриядан, Германиядан, Болгариядан, Турциядан, Япониядан, Ирандан болгъандыла гѣджебле. Къурман Юсюпге

ишни болумун айтады, сен да бир тутуб кёр, дейди. Юсюп огъай демейди. Чыгъады, Васяны келтюрюб алыб, джерге хыны урады сыртындан, Вася ёрге кыйналыб турады да:

- Мен кийikle бла тутушургъа келмеген эдим, адамла бла тутушургъа келген эдим, - дейди. Къарагъанладан биреулен къарачайча: "Ол сен джыкыгъан сагъатда алай айтмай эдинг да"? – дейди. Эшитгенле ышарадыла. Къурманны да бети жарыйды.

Юсюпню ауурлугъу 127 килограмм болгъанды. Андан сора Къурман Юсюпню биргесине алыб айлангады. Башха областла-гъа, республикалагъа да баргъанды. Тутушда хорламлы болуб къайтхандыла.

Соббак токъсан джыл джашаб, Къазахстанга кёчюрюлгенибизни экинчи джылында Джамбул областны Курдай районунда Шертебе деген элде, Юсюп отузунчу джыллада джашлай ауушхандыла. Аллах гюнахларын кечсин. Бу хапар Ташкёпюр элни апендиси Гочияланы Мухаммат бла дохдур Гочияланы Магометден джазылгъанды 2004-чю джыл февраль айда. Юсюпню хапарын Къарачай шахарда джашагъан, джылы келген адамла: Сылпагъарланы Назбий бла Къаракетланы Осман да айтыгъандыла.

ХАДЖИМЫРЗА

Атны таджалы - тарпан

Данайланы Баймырзаны джашы Хаджимырза Мараданды. Анда тууб, анда ёсгенди. 1943-чю джыл къарачай Гюнахсыз Орта Азия бла Къазахстаннга кёчюрюлген заманда, Данайлары Къыргызстаннга тюшедиле. Хаджимырзаны этген тулпарлыкъ ишлеринден меннге белгили зат азды. Алай болса да бир-эксин айтыргъа мадарым барды.

Тракторда ишлеген Тарарам деген немчалы "У-2" универсал тракторну тюбюнде хырларын тартдыра гургъанды. Алайтын озуб баргъан Хаджимырза тракторну аллындан кёлтюрюб, бир-эки атламны бир джанына салыб кетеди. Билмей тургъанлай тракторну ёрге келтюрюлгенине къркыгъан да этиб, Тарарам секириб туруб, атылыб барыб председателге, бир адам былай-былай этди, деб ха-пар айтады. Председатель анга: "Хаджимырза болур эди бир да ишексиз, ол тулпарды, къарыулуду, этерикди алай", - деб къояды.

Хаджимырзаны экинчи оюну: 1-чи Май байрам кюн тенглери бла ёчешиб мазаллы племенной аджирни кёлтюрюб, терт джюз метрге элтгенди. Багъылгъан племенной аджирни ауурлугъу бирси аджирледен асламды. Къарыулу чалыб да джыгъар, басыб да джыгъар, дегенлей, тутушургъа да залим болгъанды. Ол себеден, алайлада аны бла тутушургъа киши базмагъанды.

Хаджимырза джашлай, 1957-чи джыл къарачай Кавказгъа кёчерни аллында анда, Къыргызстанда ауушханды. Аллах гюнахын къурутсун.

Хаджимырзаны гитчеси Тохтар да аныча къарыулу
адамды. Эм гитчелери Абулкерим врач болуб
ишлейди. Экиси да Джөгетей Аягъы шахарда
джашайдыла.

Таулу Мара джуртларында
Талпыб ёсдюнг тулпарлыкъгъа.
Фыргъаунну итлигинден
Къалдынг киши джуртларында.
Къайтхан эди халкъ ызына
Рахат джукъла Хаджимырза.

АЛИЙ ГЁДЖЕБ

Кючлю кючлюге джолукъса, кючлю бузоу болур.
Нарт сёз

Ёзденладан кёб тулпарла, гёджебле чыкъгъандыла: Алий, Айтек, Байгю, Хамзат эмда башхала. Быланы хар бири кесини заманында хазна адам сыртын джерге салмагъан къарыулу гёджебле болгъандыла. Алай болса да, Алийни юсюнден айырыб айтыргъа тыйыншлыды.

1790-чы джыллада Ёзденланы Бекир Къысырла Сюрген деген джайлыкъда маллары бла къош салыб тургъанды. Тамада джашы Алий да биргесине болгъанды.

Алийни хапарын эшитиб, къабарты бий беш гёджебни биргесине алыб, кюч сынашыргъа Къарачайгъа атланады атла бла. Ингир бола ала алтысы да Бекирни къошуна джетедиле. Таулу адет бла Бекир алагъа къонакъбайлыкъ этеди, сыйлайды, кече къошунда къалдырады. Эртденбласында, кете тебрегенлеринде, не джумуш бла, къайры барасыз, деб сорады Бекир. Къабарты бий не мурат бла барганын айтады. Андан сора:

-Сени джашынг да иги санлы кёрюнеди, бир гёджебим аны бла бир тутушуб кёрсюн, - дейди. Бекир огъай демейди. Джашла тутушадыла. Алий джыгъады. Къабартылы кючлюден кючлюсюн тутдура, Алий тёрт гёджебин джыгъады. Къабарты бий гёджеблерине ачууланым: "Сиз, былайда бир кёйчу джашны джыгъалмагъан, тулпар Алийни къалай джыгъарыкъсыз", - деб эм къарыулу гёджебин тутушдурады. Алий аны да джыгъады. Аланы джангылтыр ючюн, бу аланы хар бирине бирер амал этгенди: кимин ичинден, кимин тышындан чалгъанды, кимин тобукъгъа, кимин джансюекге алыб атханды. Эм уллу амалы уа, маркъа кёзу эт бла багъылыб, таза хауада чыныгъыб ёсген уллу кючу, къарыуу болгъанды.

Къабарты бий ишекли болуб: "Алий бу болурму", - деб сорады. Бекир джашны Алий болгъанын джашырмай айтады. Къонакъла Бекирни, Алийни да къолларын тутуб, саулукъ-эсенлик теджеб, ызларына айланыб кетедиле.

Къартла айтыугъа кёре, биреулен ёгюзле бла терекни суйреб алыб келе тургъанлай, тикде ёгюзле тарталмай тохтадыла. Алий ол терекни алайдан тартыб чыгъаргъанды.

Алийни белгиге деб, келтириб салгъан ташын артда, талай джылдан сора арлакъ кечюребиз деб, джети адам къыйналыб келтюргендиле.

Алийни: Аслангур, Батад, Джамык, деб юч джашы болгъанды. Аллах Алийге кюнню-къарыуну аямай берсе да, джашау мардасын 35 джыл этгенди.

ХАДЖИМУССА

Джаш – къарыуу бла кючлю,
Къарт – акъылы бла кючлю.
Нарт сёз

Ёзденланы Хаджи-Ахматны джашы Хаджимусса 1937-чи джыл Архызда туугъанды. Спорт бла акъыл-балыкъ болгъунчу заманындан бери кюрешиб турады. Гир спортну устасыды. Орта бойлу, кенг джауорунлу, ингичге белли, базыкъ билекли, чырайлы джаш Хаджимусса Къарачай шахарда Зелёный Театрда гир

спорт оюнларын кѳргюзген эди. Биринчи кере мен аны ол кюн кѳрген эдим. Гирлери барысы да эки пуддукъла (32 кг) эдиле. Резин тобланы ойнатханча, ол аланы кыйналмай тынч кѳлтюрюб сагъат бла джарым чакълы заманны кѳб тюрлю трукла этген эди.

Аладан эсимде кългъан талайын айтайым. Эки гирни бир кълу бла, аягъы бла да бирни келтюрдю. Тишлери бла тѳртюсюн, эки кълу бла экисин келтюрдю. Эки кълуна экисин алыб, билеклерин 90 градусда тюзетиб тутуб турду. Уки кълуна эки гирни алыб, артына мостик этди. Аны саулай къралда да хазна адам эталмайды, деген эдиле. Темир трубагъа 14 гирни тагъыб джерден ѳрге айырды. Ол а трубаны ауурлугъун да кълшсанг джарты тоннагъа джууукъ болады. Темир таякъны бойнуна салыб, басыб бюкдю.

Хаджимусса андан сора, Къарачай шахарда ишлеген да эте, талай джылыны джашады. Артда Даусузгъа кёчген эди, анда джашайды.

Джылы джетмишге джууукълашса да спорт бла шохлукъну юзмегенлей барады. Ол спортха джаш адамланы да юретеди.

КЪОЙЧУЛАНЫ ХУСЕЙ

Акьыллы эркиши машинасын махтар,
акьылсыз эркиши къатынын махтар.
Джангыча нарт сёз

Къойчуланы Хусей 1927-чи джыл Тёбен тебердиде туугъанды. Бюгюнлюкде сау-эсен туугъан элинде джашайды.

Хусей атланы бек суйгени себебли, джашауу ала бла байламлы болгъанды. Агъачлы атланы багъыб, чабаргъа юретиб, эришиуледе чабдырыб тургъанды. Аты чарсха чабыб, озуб биринчи орунну алса, аны

кѣлтюрюб, картха тюшюб тургъанды. Хусей, кѣб адам къарыу эталмагъан эмилик атланы да юретиб тургъанды.

Артыбызда кълалмагъан Азия. "Мерке" совхозда бир кѣзюуде Хусейни трактор бригадагъа ѳгюз арба бла машина джау ташычу этедиле. Бир кюн, сюрюлген джумушакъ сабанда ичинде 200 килограмм джауу болгъан темир бѣчкени кѣлтюрюб, эм алгъа тобукъларына салыб, ызы бла кѣкюрегине тиреб арбагъа атыб алыб кетгенди.

Бу кыш кѣзюуде болгъанды. Тракторну тележкасына ары-бери керекли затларын джюклеб кѣошлагъа бара тургъанлай, ичнде 200 кг патегени болгъан темир бѣчке тележкадан тюшюб, тѳнгереб терен къулакъны тюбюне дери кетеди. Къулакъны теренлиги километр чакълы болгъанды. Ызындан тертеулен къараб кыйналгъандыла: тракторист, управляющий, бригадир, Хусей. Хусей кѣб сагъыш этмей, къарлы тикни тюбюне уча-муча тюшгенди. Аякъларына тогъайланы бегитгенди, бечкени джибле бла сыртына кысыб, чалкычыла чалкы чалалмагъан тикден ѳрге, башына дери чыгъыб: "Алан, бу джолча кыйналмагъан эдим," – дегенди.

Хусей тракторист болуб да ишлегенди. Аны керген адамланы айтханларына кѳре, ол ХТЗ тракторну бир джанын кѣлтюрюб, чархларын ауушдуртуб тургъанды.

Кавказгъа къайтхандан сора этген ишлеринден да айтайым.

Буруш Сыртына бара "Корнес" деб къой кѣош барды. Аны бауларын ишлеген заманда Хусей бир стройбригадада болады. Бауну кыабыргъларын алайлада ташланы тракторну тележкасы бла ташыб

къалагъандыла. Бир кюн бирси бригаданы ишчилери талай адам болуб бир ташны кёлтюрюб тележкагъа салалмагъандыла. Таш а къабыргъагъа джарашырыкъ, ала джаратхан таш болгъанды да, къоюб кеталмагъандыла. Хусейни чакъыргъандыла, Бу барыб, къоркъаракъ да болгъанды, болса да кёлтюрюб ташны тележкагъа салгъанды. Тележканы бортлары ачылмагъандыла. Ол ташны анда тёртеулен тележкадан тюшюралмагъандыла.

Джаш заманында Хусейни мийиклиги 1,78 метр болгъанды. Къолун ёрге кёлтюрген мийикликден секириб, адамланы сейрсиндириб тургъанды.

ПОСТРОМКАНЫ юзген ТУЛПАР

Борчну амалы олду:
Бер да кьутул.
Насра Ходжа

Талай джылны мындан алгъа бир адам ат арбаны постромкасын тартыб юзеди, деб кёб кере эшитген эдим, алай а аны ким болгъанын, къайда джашагъанын билмей эдим. Кёб болмай аны ким болгъанын билдим. Ол джангы элчи Лайпанланы Джаджуду. Аны ол тулпарлыкь ишин кёбле кергендиле, эслеринде тутадыла. Ол болмаса, мен андан башха постромканы тартыб юзгенни эшитмегенме. Мени сартын, ол бек сейирликди.

Кечгюнчюлюкде Джаджуну тюшген эли: Къыргъыз ССР, Фрунзе область, Панфилов район, село Чалдабар.

Колхозну председатели Иван Петрович Парнюк хапарын эшитеди да, Джаджугъа: «Мен къараб тургъанлай бир юз, ансы ийнаналмайма», - дейди, Джаджу юзюб кёргюзеди. Председатель: «Ол джараусуз, чириген зат болур эди, джангы постромка керекди», - дейди. Отделениени бригадири Лайпанланы Хаджи-Исмаилни джашы Абу-Юсюф Лайпанланы Хамзатха: «Бар да складдан беш постромка алыб кел», - дейди. Хамзат алыб келеди. Ары дери аркъанла бла айлана эди да, тертпюсюн Джаджуну арбасына деб береди, бирин юзерге береди Абу-Юсюф. Алайда И.П. Парнюк, Ёртенланы Юсюп, Герюкланы Шабагъан, Абу-Юсюф, Хамзат барысы да къараб тургъанлай, Джаджу джаб-джангы постромканы бир джанын терекге, экинчи джанын кесини белине байлаб тартады.

Халылары чыккыр-чыккыр дей келиб, постромка "таркь!" деб юзюледи. Ат силкиниб тартса да, юзалмагъан постромканы Джаджу алай юзгенин кѣргенинде Парнюк асыры сейрсингенден разылыгъын билдириб, колхозну ишин иги баджаргъаны ючюн, Лайпанланы Джаджугъа саугъагъа бир кьойну берирге, деб кьагъыт джазыб береди. Бу 1947-чи джыл болады.

Джаджу ат арба бла бара тургъанлай, батмакъда батыб тебрейди. Атланы бир-бир тартыб чыгъарады, арбагъа кѣзюу джетгинчи батыб ташайыб кетеди.

Джаджу 1957-чи джыл Кавказгъа кьайтады. Неге джетсе ол ишни ишлегенди. Къарыуну сатыб алмагъанды, ол кесинде кьаллай бир да табылгъанды.

Уллу гырт кѣмюрле джюкленген ѳгюз арба бла Къобандан ѳтюб бара тургъанлай, арбаны шбору чыгъады. Суу а ѳгюзлени ташайтыргъа аз кьалыб алай болгъанды. Ёгюзле арбаны ал чархларын тартыб чыгъыб кетедиле. Джаджу да арбаны джюгюу бла бирге кѣлтюрюб алыб чыгъады. Къыш сууукъда болгъаны буз болады. Алайдагъыла анга, юйге кел, юсюнгюу кебдирейик, дейдиле. Бу унамай алайлай кетиб кьалады.

Бир къарт адам Джаджугъа: "Бичен арбаны кьуругъун кьысаргъа болушсанг а", - дейди.

Джаджу адамлагъа болушургъа огъай демегенди. Бир кьолу бла кьурукъну бери тартыб, бир кьолу бла да джибни кьысады. Аны тынчыракъ этиб кьойгъанча кѣреди да, энтда бир кесек тартылса иги боллукъ эди, дейди къарт. Джаджу, иги тартханма, дейди. Къарт, шо, иги джашча, эринме да энтда бир кесек тарт, дейди. Джаджу къартны разы этер ючюн, кьурукъну

экинчи кере тартханлай, базыкъ къурукъ ортасындан "таркъ" деб сынады.

Чагъарладан джылы келген ташкёпюрчю бир адам:

- Мен Джаджуну кёбден бери да бек иги таный эдим. Аны санлары, сингирлери ташча алай къаты эди. Ол бек къарыулу адам эди. Постромканы юзгенин кесим керген эдим. Аны дагыда бир этгенин айтайым. Джатманы башында ат бичен ашай барыб, къангала сыныб, ат энгишге тюшген эди. Биз бешулен болуб, (Чагъар улу да къарыулу адамды) аны чыгъаралмай тургъанлайыбызгъа, Джаджу келди. Ол бизге, къайда, ары бир туругъуз, деди да, эки аягъын эки балкъгъа салыб, атны къуйругъундан тутб ёрге тартыб алыб, бир джанына салыб къойгъан эди, - деб хапар айтды.

Джаджу байлылыны сюрмегенди, харам хакъ ашамагъанды. Кесини халал къыйыны бла джашагъанды. Мадаргъа кёре, адамлагъа болушханды, игилик этерге излегенди. Ол сеbebден джамагъат аны суйгенди, сыйын кергенди.

Джаджу 1917-чи джыл туугъанды. 80 джыл джашагъанды.

Джаджуну атасы Дугу да къарыулу адам болгъанды.

Постромканы юзгенсе.

Къыш Къобанда джюзгенсе

Керек болса, кимге да

Болушургъа суйгенсе.

ЛАЙПАНЛАНЫ ШАПИ ГЁДЖЕБ

Бир ёгюзню кючюнден минг ёгюз суу ичер.
Нарт сёз

Къыйын кечгюнчюлюкню заманында Къазакъ ССР-ни Джамбул областында Свердлов районну "Текистик" элинде джашагъанды Лайпанланы Аулкеримни джашы Шапи.

1948-чиджыл бу элге бир онглу, къарыулу чеченли гёджеб келеди. Къзазах, орус, къарачай миллетледен кесине базгъан талай гёджебни джыгъады ол чеченли. Чеченлиле бурунларын ёрге тутуб, ары-бери бара: "Муну бла тутушурукъ эркиши бармыды? " - дейдиле. Къарачайлыла, Шапини келтирмей боллукъ тюлдю, деб, атла бла ишлеген джерине барыб, былай-былай деб айтадыла. Шапи мал дохдур болуб ишлегенди. Ол кюн тюзде ишинде болгъанды. Шапи алагъа, да мен ишдеме заманым джокъду, дегенди. Десе да къоймай алыб келедиле. Келтирселе да, къыйыналары зыраф болмайды. Шапи джансюекге алыб чеченли гёджебни тюз сыртындан салады Кесек къаутгъачыкъ да болады, алай болса да, къарачайлыланы къууанчлары бла бошалады байрам.

Экинчи джыл, 1949-чу джыл "Текистик" элге уллу цирк келеди. Тюрюлю-тюрюлю оюнланы кергюзедиле. Ахырында аренагъа айюню чыгъарадыла. Мазаллы айюню хамхоту байланыб, тырнакълары кесилиб болады. Айюню юретиучю - иеси кёб ачханы къолуна тутуб, къарагъанлагъа: "Бу айю бла тутушуб, джыкъгъаннга, бу ачха берилликди", - дейди. Кеслерине базгъан гёджеб джашла бир-бир чыгъыб башлайдыла. Айю арыймы биллик эди терт

гѣджебни джыгъады. Тутушургъа киши табылмай тохтайды. Къарачайлыла, Шапи чыкъ, Шапи чыкъ, дейдиле. Шапи чыгъады. Тутуш башланады, иги кесек созулады. Айю Шапини тебериб ары-бери барады, джыгъалмайды. Грауну чалдыуун этди эсе да, ахырында Шапи айюню джыгъады. Тенглери джашла джетиб Шапини ёрге-ёрге атадыла. Ары-бери бурулуб мурулдай тургъан айюню кѣргюзюб, аны иеси Шапиге: "Бу айюню бусагъатха дери киши джыгъалмагъан эди. Сен джыкъдынг, сѣз джокъду, саугъаны аласа. Айюню ол джылай тургъанын кѣремисе. Энди сен бу конфетлени да бер да джангыдан тутушуб джыгъылгъан кибик эт, ансы ол джараусуз боллукъду", - деб тилейди. Шапи сагъышлы болады.

Къарагъанла да, иеси айтханны эт, эт, деб тилейдиле. Шапи аны айтханын этеди. Циркни адамлары ара газетге берирге деб, Шапани картха тюшюредиле, атын, тукъумун джазыб аладыла. Алай а "къара" тамгъабызны къыйынлыгъындан газет басмала-майды.

Шапи ол кюн миллетин джыйыб, айюню хорлаб алгъан ачхасын ортагъа салыб байрамлайдыла. Лайпанланы Абулкеримни джашы Шапиге Дотдайланы Мусосну джашы Домалай айтылгъан чабыучу атны саугъагъа береди элни аты бла.

Джазыуу алай болур эди, Шапи туугъан джуртуна къайталмай, киши элинде ёмюрлюкге къалады.

Киши джуртлагъа ийдиле
Чий ётюрюкlege бёлеб,
Ёмюрлюкге анда къалды
Батыр гёджеб, Шапи гёджеб

ИСХАКЪ

Джаннга джетсе, саннга кюч джетер.
Нарт сёз

Къарачай шахарда Дом Специалистов деген юйню аллында Марадан Хапаланы Хызыр деб бир тенгим бла мен ушакъ эте тургъанлай, бир адам бизни бла саламлашыб озду. Хызыр аны ызындан къараб:

-Ма бу барыб тохтагъан тулпарды, - деди.

-Чыркым адам тулпар къалай боллукъду? Мен аны таныйма, ол Лепшокъланы Исхакъды, тулпарлыгъын а билмейме, - дедим мен.

-Билмей эсенг, тынгыла, - деб Хызыр хапарны барма къойду:

-Уллу терслиги болмагъанлай суймегенлери тил этиб, Исхакъны тутадыла, тюрге атадыла. Ол камерада атаман мазаллы адам болады. Передача болса, кесини аллына салдырыб, ашаб, къалгъанын бир джанына быргъаб, камерада адамлагъа хыны этиб, аманла айтыб тургъанды. Исхакъгъа: "Эй, джангы келген, кел да саламлашыб, мени къолуму тут", - дегенди. Исхакъ анга: "Керек эсе, кесинг кел да тут меми къолуму", - дегенди. Атаман Исхакъгъа: "Сёлеширге юреннгенсе", - дейди. Исхакъ анга: "Юреннгенме, сени да юретирме", - деб, джууаб береди. Атаман туруб келиб, аллына сюелиб, тутушамы билесе, пийюшеми билесе, деб сорады. Исхакъ анга, экисин да билеме, дейди. Атаман, кёрюрбюз, деб орнуна кетеди. Къатындагъы Исхакъгъа: "Къой, ол бир аман адамды, не дей эсе да тынгыла да къой", - дейди. Исхакъ: - "Тейри мен аны...", деб, къояды.

Бир-эки сагыатдан камерадагылыны хауагъа (прогулкагъа) чыгырадыла. Атаман, кьайда бир келчи, дейди да Исхакъ бла атаман тутушадыла. Исхакъ аны иги хыныракъ джыгъады. Атаман кыйналыб къобады ёрге. Разы болмайды да, экинчи кюн атаман энтда тутушайыкъ, дейди. Бу джол, тохтамагъаны ючюн, Исхакъ аны джерге джыгъыб, ашхы ийлеб, кесини мийиклигине дери ёрге келтюрюб, таякны бургъанча, тегерек-тегерек буруб, "донг!!" деб джерге урады. Атаман ёрге туралмайды. Кёлтюрюб элтедиле камерагъа. Андан сора ол тынч болады. Исхакъны атаман этедиле, Исхакъ джорукъну тюзлюк халда салады, - деб Хызыр хапарны бошады.

Бу айтылгъанны не сейири барды, дерге боллукъду окъуучу. Сейири олду: атаманны мийиклиги 190 см, ауурлугъу 115 кг болгъанды. Исхакъны мийиклиги 162 см, ауурлугъу 66 кг болгъанды.

Андан сора, Исхакъны энди бир кёрсем деб турама. Бир кюн ингирде кинотеатргъа бардым. Исхакъ да келди. Фильм башланыр-гъа заман бар эди да, мен Исхакъга:

-Чала-къула бир этгенлеринги эшитгенме, аладан бир-эки хапар айтсанг а, - дедим. Айтыргъа алай излемеди, кьоймагъанымда бир хапарын айтды. Ол былайды: Джегетей Аягъында кеслерин залимге санагъан джети саубитген лыхтын джаш Исхакъгъа туююшпурге чабадыла. Исхакъ аланы кьагъыб-кьагъыб къалау этиб кетеди. Ала, бизни туюген этди, деб Исхакъны сюдге бердиле. Тизилиб олтуруб тургъан джети джашха сюдю:

-Сизни туюген бумуду? - деб сорады.

-Буду, буду, - дейдиле джашла.

-Джангыз кесими эди, нёгерлери бармы эди? -
деб сорады сюдю.

-Кеси эди, - дейдиле джашла.

Сюдю Исхакъны къатына барыб:

-Быланы сенми тюйгенсе:? - деб сорады.

-Хо, - дейди Исхакъ.

Сюдю Исхакъны сыртындан къагъыб:

-Аперим! Сен керти эркишисе, башынга бошса,
бар, - деб джибереди. Джети джашха айыб этиб
къыстайды.

Исхакъны энтда бир этгени: Башха миллетден 12
адам болуб Исхакъны сюредиле. Исхакъ къарангы
орам бла къача барыб, тохтаб бир джанына бугъунады.
Ала муну эслемей тизилиб чабыб озуб кетедиле.
Исхакъ аланы санаб туруб, 12-чи озгъанлай
ызларындан тебрейди. Джетиб бир-бир къагъыб
барысын да сойландырыб кетеди. Аудургъаны уа
сагъатладан алгъа къобаллыкъ тюлдю.

Энди Исхакъны мен кесим кёрген бир хапарын
айтайым. Къууанчда столда иркни орта джилигин ура
келдиле. Къолуна джан джаулукъ чырмаб ургъан
джашла да болдула, сындыралмадыла. Ахырында
Исхакъгъа бердиле. Исхакъ аны алай урду, сынган
огъай, темир токъмакъ бла ургъанча, сюек эзилиб
умур-чумур болду. Къарачайда, къолу уллу асыу,
аягъы уллу джарсыу, дегендиле.

Исхакъ шофёр болуб джюк ташыгъан машинада
ишлей эди. Игини джауу кёб болур, деб айтыу барды.
Ай медет, Исхакъ машина бла бара тургъанлай, ингир
къарангыда илинмек аджалдан ёледи.

ОРУСЛАНЫ АЛИЙ

Хар бирибиз – кесини ишлерини джашыды.
М. Сервантес

Бизде, Къарачай шахарда, уллу адамды дерик, Орусланы Алийча деучендиле. Тюзю да алайды. Ол, уллу, токъ битген, чырайлы, сабырлы адамды. Орусланы Умарны джашы Алий Микоян (Къарачай) шахар ачылган, башхача айтсам, 1927-чи джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Тебердиде нарат тереклени дарман хауасында саулукълу болуб ёсгенди. Джашлай кёчгюнчюлюкню кыйын джылларын сынагъанды. Къазахстанда джаханимдеча исси хауасы болган Пахта-Арал деген элде 14 джыл

джашагъанды. Миллети бла бирге Кавказгъа къайтханды. Къызыл Октябрь элде кѣб джылланы джашагъанды. Кѣчюб келиб, юй ишлеб талай джылдан бери Осетиновкада джашайды. Беш джаш бла беш къызыны ѳсдюргенди. Бусагъатда пенсиядады. Юйдегисине, туудукъларына къууана джашайды. Джылы 80-нге джууукълашса да, саулугъу аман тюлдю.

Тулпарлыкъ ишлери: юсюнде джюгю болгъан грузовой полуторка машинаны аллын кѣлтюргенди. Джаш заманында, универсал "У-1" тракторну арт джаныны бир джанын, ал джанын а саулай да кѣлтюрюб, чархларын ауушдурта тургъанды. Тѣшню юсюне ХТЗ тракторну маховигин салыб 350 килограммны кѣлтюргенди. Механик болуб ишлеген заманында "Газ-69" маши-нада кѣб айланганды. Аны суюсе аллын, суюсе арт джанын къыйналмай тынч келтюргенди. Батса уа биринчи скоростха салыб, кеси барыб артындан тебериб, чыгъарыб джибергенди.

Мен Алийни таныгъанлы джыйырма джыл чакълы болады. Кесича, аны адамлыгы ишленмеклиги да уллуду. 7-8 джылны мындан алгъа Алий бир джерни тѣгерегине буруу этиб, джыл сайын биченин чала туруучан эди. Бир кюн барса, бир адам муну биченлигин чала тура. Алий анга, прицепинги толтурсанг болду, бу джолдан сора тийме, бурууну мен этгенме, былайы менникиди, деб кетиб къалды. Аны орнунда башха адам болса, чалгъанын да сыйырыб, айталгъанын айтыб къыстарыкъ эди. Бу тизгинлени автору кѣрюб тургъан эди аны.

Хашар 2004-чю джыл март айда Алийни кесинден джазылгъанды.

КЪАСЫМ

Джукъ этмеген бла джашамагъан –
адамгъа экиси да бирдиле.
Вольтер

Бу хапар къарачайны уллу, белгили поэти-джазыучусу 82 джыл болгъан Семенланы Сымайылыны джашы Азрет айтхандан джазылгъанды. Азрет Къасымны таныгъанды тутушханын да талай кере кѳргенди.

Семенланы Къасым, Хусеин Хаджини джашыды. Учкуланда 1895-чи джыл туугъанды. Джетген джаш болургъа мийиклиги 185 см, кеси да къатангы, къарыулу джаш болгъанды. Арт ала бир кесек эт алады. Агъашчы (лесник) болуб ишлегенди. 41 джыл джашаб, 1936-чы джыл ауушханды. Туугъан эли Учкуланда асыралгъанды. Эки джашындан бири сауду. Къызлары да бардыла.

Спортда джетишимлери: Ол заманлада Хурзук, Учкулан, Къартджурт элле эм алгъа тутушда элни чемпионун айырыб, андан сора 7-чи ноябрь бла 1-чи май байрамлада 3 ёзенни гѳджеблери Лайпанлары бла Чотчаланы ортасында талада тутушхандыла. Ма ол тутушлада Къасым 1933-1935-чи джыллада биринчи ёчню алыб тургъанды. Алыб десем да, ёчню тенглери алыб, Къасым бла бирге байрамлагъандыла.

Къасым кесини миннген атын къыйналмай тынч кѳлтюргенди. Бир джолда, ючлю уаныкны кѳлтюрюб, экиджюз атламын элтгенин кѳргендиле бир элчилери - тенглери.

АДЕЙ

Эрни эл багъалатады
Нарт сёз

Ётген ёмюрню отузунчу джылларыны экинчи джарымындан башлаб учкуланчы Сыспагъарланы Адей тутуш бла белгили бола башлайды. Бир кёзюуде ол юч ёзенде: Учкулан, Хурзук, Къартджурт айтылгъан гёджеб болады.

Къарачай шахарда джашагъан 84 джыл болгъан Сыспагъарланы Назбий:

-Унутмай эсем, 1935-чи джыл эди. Учкуланда джашла тутушургъа джыйылыб тургъанлай, Хаджидаут келди. Аны юсюнде акъ чебгени, белинде къамасы, героху бар эди. Ол заманда эл советде къагъытчы (секретарь) болуб ишлей эди. Къартла Хаджидаут бла Адейге, тутушугъуз, дедиле. Къартланы айтханлары ол заманлада къалгъанлагъа закон эди. Хаджидаут белиндегилени алды да, тутушуб башладыла. Экисине да 22 джыл чакълы болгъан джаш заманларыды. Биринчи Хаджидаут джыкъды.

Адей:

-Бир кесек хош болмадым, - деди. Аны разы этер ючюн, къартла экинчи кере тутушургъа эркинлик бердиле. Экинчи кере Адей джыкъды.

Хаджидаут:

-Мен да хош болмадым, - деди. Ючден дагъан таймаз, дегенлей, къартла ючюнчю кере тутушургъа эркинлик бердиле. Бу джол да Адей джыкъды да, 2:1 тергеу бла хорлады, - деб бошады Назбий сёзюн. Назбий ол тутушуха 15 джыл болгъан джашчыкъ заманында къараб тургъанды.

Бу эки гѣджеб, артыкъсызда Хаджидаут джыллары келирге бек къарыулу адамла боладыла.

Адей атда бек уста ойнагъанды. Ат бла чабыб баргъанлай, джерде чунгурда салыннган затны къыйналмай алгъанды. Атда чабыб баргъанлай, ары бара ат джери бла кереклерин джерге бир-бир ата барыб, бери айланса, аланы алыб, атын джерлеб келгенди. Чабыб баргъан атны юсюнде къойну кесиб, союб, этин санлаб, ичинден сохта-джерме этгенди. Чабыб баргъан атны юсюнде шын тургъанды.

Адейни юй бийчеси малкъар тиширыу болгъанды. Адей 90 джыл чакълы джашаб Гитче Къарачай районда Конзаводда ау-ушханды. Джандетли болсун. Аны уллу юйдегиси барды. Меннге 5 джашы бла 3 къызыны атлары белгилиди: Чеурдин, Мишка, Доммай, Буршу, Днис, Маклория, Сапийт, Шерифат.

Сен атны юсюнде ойнадың,
Ат сени тюбюнде ойнады.
Джыйылыб сизге къарагъанла
Ким нени юсюнден ойлады?

ДОММАЙЧЫ

Адамдан аны кыруу ишлери кыладыла
М. Горький

Сылапгарланы Доммайчы (Джанукку) кырыулу, батыр, заманында киши сыртын джерге салмагъан геджеб, атхан огъу джерге тюшмеген уста мараучу адам болгъанды. Ол 19-чу 20-чы ёмюрледе джашагъанды. Ол заманлада бир миллетни аманлыкъчылары бир миллетден мал сюрюб, сабийилени урлаб, элтиб кыайда болса да сатхандыла. Аллайла Кырачайгъа да кире тургъандыла. Доммайчы алагъа кыаршчы кюрешгенди. Бош за-манында уугъа да барыучу болгъанды.

Бир джолда Иссысуу джанындан аманлыкъчыла Кырачайдан иги кесек малы сюрюб кетедиле. Аны Доммайчыгъа айтадыла. Доммайчы Азрет деген бир негерин да алыб барады. Бу экиси аланы 500 ууакъ аякылы малларын сюрюучюсю бла бирге бери айландырыб сюредиле. Была Гум ауушну тиклерине джетерге, ызларындан букъулатыб чабыб келген бир белек атлыны кередиле.

Доммайчы Азретге:

-Сен малланы сюр да бар, мен аланы алларын тыйяым дейди. Сюрюучюню кыолларын артына байлаб келе тургъандыла. Аны да биргесине алыб, Доммайчы алайда кыулакъны кюн батхан джанында дорбунну кёреди да, ары кириб, шкогун джерлеб, сюрюб келгенлени сакълайды. Азрет малланы сюрюб кёз туурадан ташаяды.

Атлыланы бири кыалгъанладан алгъа чыгъыб келгенди. Аджалы сюрюб келе болур эди джакъны.

Ол бери джууукълашханлай, Доммайчы "тарх!" деб бир атханы бла аны адурады. Экинчини да урады да, арбадан тюшген машокча, кетеди ол да атдан. Къалгъанла тохтаб атларындан тюшедиле, атларын къантарыб, Доммайчы бла атышыб башлайдыла. Ала отуз чакълы боладыла. Дорбунну ташлары джумушакъ болгъанды да, аланы атхан окълары дурбунда ташлагъа тийиселе, арлакъ батыб тохтаб къалгъандыла. Къойчу аланы ауузу бла алыб Доммайчыгъа бериб, бу шкогун ала бла да джерлеб атханды. Бири шкогун атны юсюне салыб мараб атаргъа башлагъанлай, Доммайчы аны эм алгъа атын, андан сора кесин адурады. Бири беркюн таякъ бла ёрге тутуб, бугъа-бугъа дорбунну сол джанында бери джууукълашыб келе тургъанын эслеб къояды да, Доммайчы аны да тынч этеди. Бири уа кеси да бир узун адам, къолунда къамасы бла, кёзлерин да къутургъан тууарча джандырыб, тамам къысха келиб къалады. "Сеннге окъну зыраф этерге да керек болмаз," деб, Доммайчы къолуна тюшген бир ташны аны тюз мангылайы таба джибереди. Ол адам, тюбю чириген багъанача, артына ауады. Къолундан тюшген къамасыны ташлагъа тийиб зынгырдагъан тауушу эшитиледи. Атышыу, къазауат иги кесек заманны барады атлыланы кёбю къырылады, азы къалады, "Дорбундагъыла кёб болурла", деб акъылларына алай келген болур эди, ёлгенлерин атлагъа салыб, ызларына айланыб кетедиле.

Доммайчыны онг къулагъы джырылады, сол билеги учхара джаралы болады, башха хатасы болмайды. Къойчуну да алыб, нёгерини ызышдан кетеди, ингир къарангы бола джетеди. Алай бла сау-эсен Къарачайгъа барадыла.

Къойчуну аты Борис болгъанды, Анга къарачайча Парис дегендиле. Доммайчы Парисни Тау Артына сатады. Парис анда иги ишлеб бай болады, баш эркинлигин алады. Къарачайдан адам кёрсе, мени ол аман джерден къутхаргъаны ючюн деб, Доммайчыгъа джюрек разылыгъын билдире, салам айтдырыб тургъанды.

Бир къошда Осман деб бир джаш болады. Къарыулу заманы, джаш заманыды. Осман бир кюн "Шо, тутушургъа бир адам табсам", деб тургъанлай Доммайчы келеди. Ол атдан тюшер-тюшмез Осман:

-Кел, бир тутушайыкъ, - дейди.

Доммайчы:

-Иги джаш, къонакъны къошха чакъырыб, ашатыб-ичириб, солутуб, айтырын алай айтыргъа керекди. Къарачайда адет алайды, - дейди. Осман бир кесек уялгъан да этеди, къонакъны къошха киргизиб, тепсини бери тартыб, табханын салады. Бир гоппан айранны ичиб, Доммайчы Османнга:

-Бир-эки сагъатдан уятырса, - деб джукълаб къалады.

Айтхан заманына кеси уянады, дагъыда биягъы гоппан айранны тогъуйду, алгъыш этеди. Кете тебрегенинде:

-Хы, къайда, тутушайыкъ деген ушайэдинг, - дейди. Тутушадыла. Доммайчы джыгъады.

Осман:

-Энтда бир тутушайыкъ, - дейди.

Доммайчы экинчи хыныракъ джыгъады да:

-Джыгъыпгъанны сырты джерден тоймаз деб айтыу барды,-деб, атына миниб кетиб къалады. Бу хапарны артда Осман кеси айтханды.

1905-чи джыл Сылпагъарланы Доммайчы экинчи

стампулчула бла бирге Турциягъа кетгенди.

1996-чы джыл болур эди дейме, "Къарачайда" Домайчыны кызыны юсюнден джазыла эди. Унутмай эсем, аты Аминат эди. Сураты да бар эди. Къарачайдан Турциягъа баргъанладан сау тургъан джангыз буду, анга 103 джыл болгъанды, деб джазыла эди. Аминат 14 джыл болуб Турциягъа 1903-чю джыл баргъанды. Алай эсе ол 1891-чи джыл туугъанды. Энтда сау эсе анга 113 джыл болады.

ТОКЪЛАНЫ БАЙГЮ ХАДЖИ

Айюню айю ашамаз
Нарт сёз

Эки джаш эки джол айырылган джерде малларына къараб, кьошда джашагъандыла. Эркиши адам болуб, алайтын озгъанны кьошха чакъырыб, аллына ашарыкъны кёб салыб ашаб боша, деб, бошайлмаса, ашамагъанны биз былай этебиз деб, аякъларындан тагъыб къаядан энгишге салындырыб кыйнаб тургъандыла. Аланы ол этгенленрин эшитиб, Токъланы Байгю (Байрамукъ да дегендиле) барады.

Джашла аллына ашарыкъ салыб, аша, дейдиле. Байгю бир-эки къабыб тохтайды, Джашла, аша, деб, ашамагъанында, этиучюлерин эте башлайдыла. Байгю аланы экисин да къолларын, аякъларын да байлаб, къаядан энгишге салындырады. Энди кишиге тиймезбиз, дегинчи бир тутуб, ызына алай алады. Байгю кетеди. Андан сора джашланы аман къылыкълары тюзеледи.

Базарда бир адам багъыр къазанланы былай айтыб сата тургъанды:

-Бу къазанла багъыр да, джез да, кюмюш да къошулуб этилгендиле. Башын тюбюне айландырыб юскюнде тепсесенг да, табанынг бла урсанг да батарыкъ тюлдюле...

Байгю барады да, анга:

-Бармагъым бла басыб батдырсам не бересе? – дейди.

Къазан сатыучу:

-Батдыргъан къазанынга дагъыда бирни къошуб береме. Батдыралмасанг, сен багъаларын бересе, - дейди.

Байгю, баш бармагъы бла басыб, къазанны тюбюн иги огъуна батдырады.

Къазанчы:

-Сёзюбюз сёз, экисин да ал да бар, - дейди.

Байгю:

-Мени къазан кереклим джокъду. Сен а ётюрюклени айтыб къычырыб, адамланы алдаб турма! - деб кетиб къалады.

Байгю да биргелерине болуб, къарачай джашла Къабартыгъа къыз тилей барадыла. Къызны адамлары былагъа;

-Юч эришиуде хорласагъыз къызны элтесиз,

алай болмаса, келгенигизча кетесиз, - дейдиле. Была огъай демегенлерин билдиредиле. Эки джаны да къарыуларын аямай къол гап атышадыла, тутушадыла. Эки эришиуде да Байгюню кючю бла къарачай джашла хорлайдыла. Ахыр эришиуде эки дюкгюнню къа-тына эки мырышкы агъачны саладыла, ким алгъа джаралса да деб, балталары да алайда. Бири арыса, бири джарыргъа эркинлик барды. Къарачай джашлада балтаны сабы хаман чыгъаргъа къалады. Аны кёрюб, Байгю ачыуланады. Бир кесеги джарылгъан мырышкыны къыйырындам тутуб, арлакда бир уллу ташха керилиб урады. Агъач чачуу-къучуу болады. Бизникиле хорлагъаннга саналады. Алай бла къабарты къызны алыб къайтадыла.

Байгю хаджи ат бла Мара ёзенде келе тургъанлай, кёгет ашай тургъан айю секириб атыны аллына миниб, Байгюню бууады. Башха мадары болмайды да, бу да аны белинден буууб, бар кючю бла кесине къысады. Айю къоркъуб, атны джалына да кир этиб, атдан тюшюб къачады. Бу джетиб къама бла уруб айюню ёлтюреди. Союб терисин алады. Аны элтиб Петрусевичге береди, хапарын да айтады. Этген джигитлиги ючюн Петрусевич Байгю хаджиге 10 десятина джер бергенди.

Токъланы Байгю хаджи 1842-чи джыл Къартджуртда туугъанды, 87 джыл джашагъанды.

Бу хапарны Байгю хаджини Сарытюзде джашагъан туудугъу Хызыр бергенди.

ДОБАЙ

Джукълагъан айюню уятма

Нарт сёз

Башхаладача Тотуркъуллада да болгъандыла атлары айтылгъан, Къарачайгъа белгили адамла. Аладан бириди Тотуркъулланы Добай. Ол 1880-чи джыл туугъанды. Джангы Къарачай элчи. Къартла айтханнга кёре, аны мийиклиги 2,20 метр, кеси да къарыулу адам болгъанды.. 100 къазыкъны кёлтюрюб 300-400 метрге этилгенин элчилери унутмай турадыла. Ол алай хар ким да кёлтюралыб баргъан дженгил зат, тынч зат болса, унутуб да къоярыкъ болур эдиле.

Уллу шахарлагъа, тыш къраллагъа бармагъанды, алай болса да джашагъан, айланган джерлеринде къарачайча тутушда Добайны сыртын киши джерге салмагъанды.

Бир джолда Тебердиге баргъанды. Анда аланы бир айтылгъан, махталгъан гёджеблери бла тутушханды. Добай аны келтюрюб, тегерек буруб, чалманны башы бла ары джанында мешхут тёбеге атыб джибереди. Тебердичиле: "Ма, ат ашагъан айю", дегендиле.

Джашла бла ёчешиб, Добай джаб-джангы къайиш чындыны тартыб юзгенди.

Бусагъатда "армспорт" дейбиз, алгъаракъ замамлада уа, "Скандарбек" тутуш дей эдик. Къол таш атхан бла скандарбек тутушдан Добайны киши хорламагъанды,

Кёчгюнчюлюкде Добай Къазахстанда "Мерке" чюгюндюр совхозну 2-чи отделениесине тюшюб, анда джашагъанды. Кючю-къарыуу бла джердешлерине

болушханлай тургъанды, аладан кеб разылыкъла да табханды.

Добай бичен алыргъа Абдул деб бир адамгъа баргъанды. Улоуу болмагъанды, кеси кёлтюрюб кетерик болгъанды. Абдул:

-Алайда капнала да джаратханынгдан ал да бар, - дегенди.

Добай барыб бир джибни ары, бирин да анга кёнделен джайыб, орталарына бир уллуракъ капнаны биченин саулай да са-лады. Абдул баргъанды да:

-Элталлыкъмыса? - деб соргъанды,

-Уялгъан этдим ансы энтда саллыкъ эдим. - дегенди Добай.

-Элталлыгъынг чакълы бир сал, - дегенди Абдул.

Добай биченден дагъыда салыб джиблени къысады. Сенек сынарыкъ эди да, биченни ортасына базыкъ къазыкъны сугъады Абдулгъа сау бол, деб, биченни кёлтюрюб кетиб тебрейди. Барлыгъы 2 километрди.

-Тохтаб солумай бараллыкъмыса? - деб сорады Абдул.

-Барлыкъма, - дейди Добай.

-Тохтасанг, джандырлыкъма! - деб, Абдул сернекни къолуна алыб ызындан барыб турады. Добай барыб арбазына киреди, бу ызына айланыб кетеди. Андан сора Добай биченни малларына эркин джетерча этгенлей тургъанды. Дюрюсюню кенглиги эки чалкъы сабны узунлугъу болгъанды.

Джюгю болгъан ёгюз арба бла бара-барыб, кёчоуден ётген джерде ёгюзле тарталмагъандыла. Бир ёгюз къарыусузуракъ белгъанды.

Добай аны ары ийиб кеси тартханды да, арбаны алайдан чыгъаргъанды.

Добай бир тегейли таньшына баргъанды да:

-Бир тегей аракъы ичир, - дегенди. Тегейли:

-Джокъду. Тюнене келсенг, аракъы да, эт да бар эди, - дегенди. Добай дагъыда бир айтханды да, болмагъанында чыгъа барыб, тегейлини бауда экиджашар ууаныгын келтюрюб алыб кетиб тебренди. Тегейли ызындан барыб:

-Добай, ууаныгымы ызына къайтар, - деб тилегенди. Добай барыб турады. Тегейли;

-Добай, аракъы да, эт да боллукъду къайтар, - деб тилейди. Добай ууаныкны къайтарыб ызына келтиреди. Экиси да олтуруб тартадыла. Ала алай ойнаб этгендиле.

Ой, зор кёчгюнчюлюк, къара кёчгюнчюлюк. 1956-чы джыл ауушуб, кёблеча Добай да таралгъан, термилген Кавказына къайталмай, анда, Къазахстанда къалгъанды.

Тулпар Добай, деу Добай,
Арт джылынг болмад къолай,
Ахлуларынь Кавказгъа
Кетдиле, ееннге джылай.

ХАДЖИ-МАХМУТ ХАДЖИ

Къарыулу бугъуб джорюмез
Нарт сёз

Эбзеланы Ахлауну джашы Хаджи-Махмут хаджи Бирлик элде джашайды. Алайы бусагъатда Къарачай шахарны бир тийресиди. Хаджи-Махмут бешикде сагъатда, бир кюн адамла къайры эсе да юйден ашыгъыш чыгъыб кетедиле. Бир кесекден къайтыб келиб, къайсы эсе да бири, бешикде Кокийчик не эте турады эке, дейди. Ол кюнден башлаб Хаджи-Махмутну экинчи аты, чам аты Кокий болады. Андан бери 74 джыл болду, Хаджи-Махмут чам атына чарламайды. Мен Хаджи-Махмутну алтымпынчы

джылладан бери танийма. Ол, адамлагъа игилик этерге, болушургъа суйген адамды. Мадаргъа кёре, кёблеге болушхан да этгенди. 1990-чы джыллада Кыбагъа барыб хаджи болуб къайтханды. Дин тутхан адамды. Бирлик бла Джннгирикни ортасында джангы межгитни ишлерге кёб къыйын салгъанды.

Аллыракъда айтханымча мен аны кёбден бери танысам да, уллу къарыулу адам болгъанын билсем да, джаш заманында спорт джетишимлеринден толуракъ хапар билир ючюн, юйюне бардым. Ол, ишленмеклиги болгъан, адебли адамды. Мени ичкери чакъырды. Мен, арбазда олтурайыкъ, дедим. Не джумуш бла келгеними айтдым. Алай бла ушагъыбыз башланды.

Хаджи-Махмут бир сенекни къолуна алды. Аны сабы базыкъ чёртлеуюкденди, узунлугъу эки метр бла джарым чакълы бирди. Аны сабыны тюз учундан бир къолу бла тутуб, ёрге кёлтюрюб, кёнделен (90 градусда) тутуб, бир кесек тутуб салды да:

-Спорт бла кюрешген джашланы да сан бири болмаса, муну былай хазна адам кёлтюралмайды, - деди ол.

Джаш заманында, бу узун бойлу, къатангы джаш кёб юреннген да этмегенлей, Черкесск шахарда СамБо тутушдан эришиулеге барады. Ауурлугъу кесинден 25 килограммы артыкъ гёджебни хорлайды. Хаджи-Махмутну ауурлугъу 95 кг болгъанды. Кесинден аллай бир ауур гёджебни таза хорлагъанын кёргенлей, бир тренер, мен сени Москвагъа элтейим, сен спортда уллу джетишимле этериксе, дегенди. Бу унамагъанды. Къарачайлыны бичени, малы, бачхасы, башхасы... Аллында айтылган эришиуледе Ставропольдан, Ростовдан дагъыда талай уллу шахарладан болгъандыла спортчула.

Хаджи-Махмутну ядродан областда салгъан рекордун киши бузалмай төрт джыл тургъанды.

Хаджи-Махмут темир будкасы болгъан "Газ-69" машинада кёб джылланы ишлегенди. Аны не ал чархын, не арт чархын аушдурур ючюн бир кере да домкратны хайырландырмагъанды. Бир кьолу бла машинаны кёлтюрюб, экинчи кьолу бла чархны алгъанды, салгъанды.

Бир спортчу бла Хаджи-Махмут силомерни кьысыб эришедиле. Экиси кьыса да кьоша, бир-бирине бере барадыла. Ол бирси спортчу силомерни кьысыб стрелкасын кючден-бутдан ахырына дери джетдириб береди. Хаджи-Махмут кьысыб чыкьырдатыб, пружинасын да сындырыб кьолуна тутдурады, хорлайды. Ол силометрни чыгъаргъан заводну конструкторлары аны андан деменгилирек этерик болур эдиле, дунияда Хаджи-Махмутча кьарыулу адамла болгъанын билселе.

Хаджи-Махмутну беш джашы барды. Кеси бусагъатда пенсиядады. Саулугъу игиди. Шашкала бла да уста ойнайды.

Шашка тюзде тюбешдик,
Хорларгъа деб кюрешдик,
Хорлаялмагъаныкъда,
Хорламны тенг юлешдик.

ТУЛПАР ТЕМИРЧИ

Джазыуну ургъанлары батырлыкъны таркъайтады
Демокрит

Элкъанланы Кертини джашы Шогъайыб 1884-чю
джыл туугъанды. III джыл джашагъанды. Джангы

Къарачай элдеди. Джаш заманындан огъуна башлаб, санларына джарау этиб, чы-ныгъыб ёсгенди, бютеу джашауун къара иш бла, спорт бла байламлы этгенди. Патчакны заманында кесини энчи малларын кютгенди. Коммунистле келиб коллективизация башланганлай, элде темирчи болуб ишлеб тебрейди. Артдан артха ишине алай уста болады, адамла анга, темирден туюме тикген, дегендиле. Усталыкъдан сора да темирлени туюе, аллында айтханымча, чыныкъдырыб, джарау этиб санларын, сингирлерин темирча къаты, къарыулу этеди. Темирчини токъмакъчысы болады. Шогъайыб ол ишни да кёбюсюне кеси этеди. Сеннге къыгъач керек тюлдю, къолларынг къыгъачладыла, дегендиле адамла анга. Кертисинде да бек саубитген уллу адамланы къолларын тутуб къысса, энгишге чёкдюргенди, не бармакъларыны учларындан къан чыгъаргъанды. Темирчини токъмагъын сабыны тюз учундан баш бармагъы эмда башла бармагъы бла кёлтюрюб кёнделен (горизонтально) тутханды. Къол чалкъы бла бир кюннге десетина (гектар) джерни биченин чалгъанды.

Шогъайыб кыыз кёре баргъанды эки тенги да биргесине. Ол заманда кюеулюкню тюрлю-тюрлю затла бла сынагъан адет бол-гъанды. Бир-бирде уа аш бла да сынагъандыла. Къызны адамлары былагъа той этедиле, тепсетедиле, кызны кёргозедиле андан сора ичкери киргизиб олтуртадыла. Алларына ашарыкъ келтиредиле. Эки тенгини алларына тюрлю-тюрлю ашарыкълары бла бир тепсини саладыла, Шогъайыбны аллында тепсиге да бишириб кёйну саулай этин саладыла. Кеслери эшикден, тешикден, терезеден къарайдыла. Шогъайыб ашыкъмай, сабыр-

сабыр бычакъ бла кесиб алыб, тузлукъгъа тиириб эндире башлайды. Эки нѣгери ууакъ-ууакъ джубана, Шогъайыб кьойну этин саулай ашаб бошайды. Джашла эки тепсиге бешишер сомлукъ эки алтын ачханы саладыла, кысхаракъ, ариу алгъыш этедиле. Бир кесекден чыгъа барыб, саламлаша кьолларын тутуб, андан сора атларына миниб кетедиле.

Къызны адамлары, джетген кюн адамлыкъ этерикди, деб кю-ѳулкюню - Шогъайыбны джаратадыла.

Ѓгюз арбагъа джюк боллукъ бу терекни ол тикден тартыб чыгъарала эсенг, ѳчге бир кьой салабыз, дейдиле тенглери. Шо-гъайыб аны тартыб чыгъарады. Тенглери кьойну келтиредиле, аны да алыб барысы да гара суугъа кетедиле.

Базукну сакъалында сындыргъанды.

Шогъайыб 6-7 джыл болгъан атны кѳлтюрюб инчигине дери мешхутха, батмакыгъа бата, стауатны тѳгерегине айландырыб келтиргенди, ѳчешиб. Ол тутушхан да кѳб этгенди. Хазна амал этиб кюрешмегенлей, къарыгулу чалыб да джыгъады, басыб да джыгъады, дегенлеи, тутхан гѳджебин ѳрге кѳлтюрюб, акъырын сыртындан салыб кьойгъанды.

Гаражда чархлы тракторланы чархын ауушдуруп ючюн ѳрге кѳлтюрюрге башхалача амал-такъал эте турмай, Шогъайыб ѳрге келтюрюб, салыгъыз дюкдючню, деб кьойгъанды. Кечгюнчюлокден да къуру къалмагъанды. Джамбул областда Свердлов районну "Сакку" колхозунда 14 джыл джашаб къайтханды.

Шогъайыбны юч джашы бла эки кызы болады. Уллу джашы Хусей джангы Къарачай элде джашайды. Анга 80 джыл болады. Гитче джашы Черкесск шахарда спорткомплексде ишлейди.

ЭЛКЪАНЛАНЫ ЭЛКЪАН

Дуния иеси адамды
Нарт сёз

Элкъанланы Элкъан мазаллы, къарыгулу, адамгъа хыянаты болмагъан, тынч, огъурлу, кесини халал кыйыны бла джашагъан, джамагъат сыйын кёрген адам болгъанды. Джангы Къарачай элде джашагъанды. Фыргъауун тамада къарачайны законсуз кёчюрюб Азиягъа ашыргъан заманда, Элкъанны анда тюшген джери былай болады: Къзах ССР, Джамбул область. Свердлов район, село Будёновка. Элкъан анда тракторист болуб ишлейди.

Бир джолда ол элге бютеу къралгъа белгили тулпар гёджеб Бедило келеди. Ол, этиучю оюнларын этиб, ахырында беш джыл болгъан мазаллы бугъаны мюйюзлеринден тутуб джыгъыб, былай эталлыкъ бармысыз, дейди. Талай адам басыб кёредиле, алай а къарыу эталмайдыла. Элкъан бугъаны джыгъады бек да кыйналмай. Бедило Элкъанны кьолун тутуб: «Сен тутуш бла кюрешсенг, дуниягъа айтылгъан гёджеб боллукъ эдинг», - дегенди.

Гаражда, иште джыйылгъан джерде бир кюн джергили къазахла къарачайлылагъа кыйсыкъ-мыйсыкъ сёзле айта башлайдыла. Артда джарашханлыкъгъа, ал джыллада аллай кылыкълары бар эди. Элкъан алагъа тёзалмайды. Уруш-туйюш этсе, закон аланы джанында болдугъун биледи. Алай болса да, джарашылулукъну суйген адам ортаны тик этерге излемейди да, былай этеди: ХТЗ тракторну юсюне да эки адамны миндириб, ал джанын кедтюрюб ары-бери бурады, муну чархларын ауушдуругъа

керекди, деб. Аны кѳргенлей, ол кыйсыкь-мыйсыкь сѳлешген кызахла алайдан джанлаб кетедиле.

Элкѳан универсал "У-2" тракторну уа арт джанын да кѳлтюргенди. Циркде айю бла джыгышыб хорлагъанды.

Элкѳанча адамларыбыз кѳчгюнчюлюкню кыйын джылларышда миллетибизге джарагъандыла, таянчакь-багъана болгъандыла.

Суу орнуна, дегенча, 1957-чи джыл кырачай халкь Кавказгъа, туугъан джуртларына кыайтады. Элкѳан туугъан элине Джангы Элге тюшеди. Тракторист болуб юреннген ишинде ишлейди. Тракторну кыйгъандан сора, гаражда слесарь ишлени этеди. Джай айлада джашлары бла бирге тизилиб, кюл чалкыла бла бичен чалсала, адамла алагъа сукъланыб, сыйюб кыарагъандыла. Элкѳан кыартлыкьгъа дери джашагъанды. Ол бизни арабыздан кетгенли он джыл чакылы болады, дейдиле аны таныгъанла, билгенле.

Тукъумунг атлы атынг,
Бузулмагъанды антынг,
Юлгюлюдю хар затынг,
Аны биледи халкынг.

Кыралда ишни этгенинг:
Темир атла джерлединг,
Джарашдырдынг хар затын,
Абынмагъанд темир атынг.

Этмегенсе аманлыкь,
Олду керти адамлыкь!
Адамлыкьгъа ѳлчени
Джокьду джерде салаллыкь

ОРУСБИЙ ГЁДЖЕБ

Намыс бла саулукъну джашлыкъдан сакъла.
Авторну къошагъы бла

Ётген ёмюрню ортасы замамлада бизни миллетни джашауу Орта Азия бла Къазахстан бла байламлыды. 1943-чю джыл миллетибиз ары законсуз, зор бла кёчюрюлген заманда биз къазахстанны Джамбул областыны "Майтёбе" совхозуну тёртюнчю фермасына тюшген эдик. Ол топуракъбаш юйчюклери бла гитче къазах элчик эди.

Баргъан джылыбызны джазында бир уллу байрам болду да, элни огъары джанында тюзге кёб

адам джыйылды. Хоншу элледен да кёбле келгендиле, ансы бизни элде алай бир адам бодлукъ тюл эди. Кесим тенглиреклеге кюшулуб байрамгъа мен да бардым. Ол сагъатда меннге алты джыл бола болур эди. Байрам кимге да байрамды, аны ким да билгенича этеди. Джыйылгъанланы арасында къарт да, сабий да, кыыз да, джаш да, тиширыу да кёбдю. Ала барысы да уллу тогъай кюраб, сюеледиле. Тёгерекни ортасы ачыкъды. Алайда тамадала-кюураучула болурла, юч-терт адам барды. Аланы бири:

-Орусбий, бери чыкъ! – деди.

Кёб да сакълатмай, джюрюгенинде дженгиллик таныла, алайгъа орта бойлу кюарачай джаш чыкъды. Ол чёгелеб, бир тобугъун джерге салыб тохтады. Мени кюатымда бизден джашланы бири, бек да кёлтюртмей: "Орусбий чыкъды, тутушхан этерикди", - деди.

Ол заманда, джыйылгъан джерде башха миллетли адам бла болмаса, кюарачайлыла бир-бирлери бла тутушхан адет джокъ эди. Орусбий бла тутушургъа бир мазаллы кюзахлыны чыгъардыла. Аны мийиклигин ким ёлчедегенди, алай болса да, хазна кюалмай эки метр чакълы болур эди, кеси да бир тёртсанлыкъ. Бир джерге баргъанларында Орусбийден сау башы чакълы бирге мийик эди. Кюарачайлыладан бир-бирле кюоркюаракъ болуб, башларын чайкъадыла. Алай а тутуш кёбге бармады. "Джаш кёргенин унутмаз" деб, кюалай тюз айтылгъанды. Андан бери джарым ёмюр ётсе да, ол кюн алайда кёргеними, картха тюшюрюб кюойгъанча, бусагъатда да кёз аллымда турады. Былай тутханлай, джердешибиз ол мазаллы адамны, тобукъ бла кёлтюрюб алыб "дюнг" деб тюз сыртындан салыб кюойду. Бизникилени

бетлери джарыды, Орусбийни, Къарабастау деген элден тутушургъа деб, иш этиб келтиргенлерин артда билген эдим. Эрикген улу Орусбий ол заманлада къарачайлыланы кёб къууандыргъанды, разы этгенди. Аны энтда бир этгенин айтайым.

Туумагъаннга джаш тууб, бир элде уллу той-оюн болады. Ала сабийни бек суйедиле. Кёкбар бериледи, тепсеген, джырлагъан дегенча башха затла да этиледиле. Тутуш башланады. Тутушда биягъы Орусбий къарнашыбыз хорламлы болады. Аны ючюн, анга саугъагъа ийнек бериледи. Оруссбий, семиз къысыр ийнекни юйюне элтиб, кесдириб, джартысын джууукъгъа, тенгнге, хоншугъа чачады.

Тутушда хорламлы болур ючюн, кёб зат керекди: ключ-къарыу, кёб амалла, таукеллик, дженгил, тири къымылдаргъа, уллу келлюлюк этмегге... Эрикген улу Орусбийни ол шартлары юсюнде эдиле.

Сарытюзчю Эрикгенланы Асланны алты джашы бла бир къызы болады. Бир джашы бла къызы Къазахстанда ауушадыла. 1957-чи джыл Аслан да, беш джашы да миллетлери бла бирге Кавказгъа къайтадыла: Борисбий, Орусбий, Джашдак, Хаджи-Мурат, Джандра. Ала барысы да халал къыйынылары бла джашагъан, огъурлу, таза иннетли адамла эдиле. Борисбий, Джашдак, Хаджи-Мурат бусагъатда Сарытюзде джашайдыла.

Орусбий Къазахстаннга джангы баргъан сагъатда, аллында айтханымча, Къарабастау деген элге тюшеди. Бир белек джылдан "Майтебе" совхозну аралыгъына кёчеди. Талай джылны буфетни тутады. Бери къайтыб келгенден сора джнллада да не иште ишле-се да адамлагъа игилик этэрге излегенлей тургъанды. Джангы келген сагъатда адамлагъа,

кеслерини юлерин алыргъа къагъытларын джарашдырыб, кёблеге болушханды. Алтмышымчы джыллада юйдегиси бла бирге Карачаевск шахаргъа кёчеди. Юйдегисинде уа, атасыныча, алты джаш бла бир къыз барды. Ала бусагъатда Карачаевск шахарда джашайдыла. Орусбий бла юй бийчеси ауушхандыла джандетли болсунла.

Энди ол заманларыбыздан талай сез. Къарачайлыла Орта Азия бла Къазахстанда джергили халкъла бла артда бир-бирин ангылаб татлы джашагъанлыкъгъа, аллында уа, джашырмай, сыйдамламай айтыргъа керекди, бизни аман бетли этиб этелгенлери ючюн болур эди, тикликле бола эдиле.

Ары баргъандан сора, эки-юч ай арадан ётюб, бир джыйылгъан джерде къазахлыла бизникилеге; "Адам ашаучула келедиле," - деб бизге алай айтыучан эдиле, дейдиле. Сора, иги ачыу да болуб, атам Абулкерим алагъа; "Бизге да, сизни адам ашаучулагъа элтебиз деб, алай айтхан эдиле", - деген эди. Къазахла сакъалларын сылай: "Ойпырмай, сизге да алаймы айтхан эдиле?" - деб сейирсинген эдиле.

Къарачайлыла азыракъ джерледе къазах бригадирле бизни тиширыуларыбызны колхоз ишлеге къамчини джетдириб элтгенлери да болады, деб эшите эдик.

Колхоз сюрюуню кютген къарачайлыны бир кьюю къаллайла эсе да, къыргъызлыны сюрюуоне къошулады. Бу барыб, кюйну бер десе, къыргъызлы; "кёргеним джокъ!", - деб кюйяды. Бизни джердешибиз къарыулу адам болады. Ол былай этеди. Экинчи кюн атха миниб барады да, арыкъгъа джетерге, джюгенин бери тартыб, атны ётерге

унамагъанча этдиреди. Сора ачыуланган кирик этиб секириб тюшюб, атны къарын тюбюне кириб кёлтюрюб, арыкъдан да ётдюрюб, арлакъ элтиб, кишен салгъанды. Аны алай кёргенлей, ол кишен салыб бери тургунчу, кыргызлы къатына барыб: "Къюнг мындады, бусагъатда келиб къошулду. Къошха кир да, бир джукъ да ауузлана бар", - дегенди.

Мен бу керти болгъан затланы барысын да аны ючюн айтама: ма аллай хатерсиз къыйын заманлада джергили халкълагъа кюч-къарыу, къарантха кёргюзюрге да керек бола эди да, аны ючюн Эрикгенланы Орусбийча адамларыбызны магъаналары бек уллу эди. Аланы атлары унутулмазгъа, бизни тарихибизде къалыргъа керекди деб айтама.

Китабда айтылган адамланы тизими:

1. АБайханланы Къочхар
2. Айбазланы Сеит-Умар
3. Аргуяланы Туугъан
4. Багъатырланы Абухасан
5. Батчаланы Азрет
6. Батчаланы Дебош
7. Байрамукъланы Назир
8. Батчаланы Юсюп
9. Башлаланы Магомет
10. Биджиланы Мудалиф
11. Биджиланы Мурат
12. Биджиланы Юсюп
13. Гаталаны Махамет
14. Гаталаны Хусин
15. Герюкланы Махамет-Алий
16. Голаланы Хаджи-Мурат
17. Гочияланы Осман
18. Гочияланы Соббак
19. Гочияланы Юсюп
20. Данайланы Хаджи-Мырза
21. Ёзденланы Алий
22. Ёзденланы Хаджи-Мусса
23. Къойчуланы Хусей
24. Лайпанланы Джаджу
25. Лайпанланы Шапи
26. Леппокъланы Исхакъ
27. Орусланы Алий
28. Сарьеланы Руслан
29. ~~Сарьеланы~~ Къасым *Сарьеланы*
30. Сыспагъарланы Адей
31. Сыспагъарланы Доммайчы
32. Хапаланы Эльдар
33. Хубийланы Тана
34. Токъланы Байгю (Байрумукъ)
35. Тотуркбулланы Добай
36. Чагилланы Темурлан

37. Эбзеланы Хаджи-Махмут (Кокий)
38. Элкъанлана Шогъайыб
39. Элкъанланы Элкъан
40. Эрикгенланы Орусбий.

БАШЛАРЫ

Багъалы окъуучу.....	3
Къочхар.....	4
Таулу тулпар Сеит-Умар.....	7
Туугъан Тулпар.....	9
Абухасан.....	12
Азрет.....	15
Дебош.....	19
Байрамукъланы Назир.....	21
Башлаланы Магомет.....	22
Мудалиф.....	24
Муратына джетген Мурат.	27
Биджиланы Юсюп.....	30
Тулпарны джашы да Тулпар.....	35
Махамет – Алий.....	39
Голаланы Хаджи-Мурат.....	41
Гочияланы Осман.....	43
Гочияланы Юсюп.....	48
Хаджимырза.....	50
Алий геджеб.....	52
Хаджимусса.....	54
Къойчуланы Хусей.....	57

Постромканы юзген Тулпар.....	60
Лайпанланы Шапи геджеб.....	63
Исхакъ.....	66
Орусланы Алий.....	69
Къасым.....	71
Адей.....	72
Доммайчы.....	74
Токъланы Байгю Хаджи.....	78
Добай.....	81
Хаджи-Махмут Хаджи.....	84
Тулпар темирчи.....	87
Элкъланы Элкъан.....	91
Орусбий геджеб.....	93
Китабда айтылган адамланы тизими.....	98

**САЛПАГЪАРЛАНЫ РАМАЗАН
АБУЛ-КЕРИМОВИЧ**

СИЛАЧИ, БОРЦЫ КАРАЧАЯ

Редактор	В.И. Хубиев
Художник	Р.А-К. Салпагаров
Художественный редактор	У.Р. Боташев
Корректор	В.И. Хубиев
Компьютерная верстка	М.Р. Джуккаева

Подписано в печать 10.10.2004
Бумага газетная. Объем
Тираж 500 экз.

***Карачаево-Черкесский
государственный университет
357190 г. Карачаевск ул. Ленина 29.***

***Набрано и отпечатано в типографии
Карачаево-Черкесского
государственного университета***